

Peter Jašek

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

Pád komunistického režimu predstavuje jednu z kľúčových udalostí moderných slovenských dejín. Hoci udalosti, ktoré sa na Slovensku odohrali, boli spojené s vývojom v Prahe a v českej časti spoločného štátu, predsa môžeme súhlasiť s názorom jedného z lídrov Nežnej revolúcie na Slovensku Jána Budaja, že Československo bolo v roku 1989 jediným štátom v sovietskom bloku, kde popri sebe prebiehali akoby dve legitímne revolúcie s rôznymi lídrami, názvami a rozdielnymi stratégiami.¹ Najlepšie túto skutočnosť dokumentujú dva názvy, akými sa pád komunizmu v oboch krajinách označuje² – kým v Čechách sa spomína „sametová revolúcia“, na Slovensku sa vžilo pomenovanie Nežná revolúcia, čo nie je preklad českého slova „sametová“ (a ani anglického „velvet“). Druhým významným rozdielom je skutočnosť, že lídrom protirežimného pohybu na Slovensku sa stalo hnutie Verejnosť proti násiliu (VPN), a nie Občanské fórum (OF) ako v Čechách, hoci toto vzniklo v niektorých častiach Slovenska. Sprievodným javom a dôsledkom pádu komunistického režimu na Slovensku zároveň bolo aj oživenie národno-emancipačného procesu, a v konečnom dôsledku viedlo k rozdeleniu spoločného štátu a vzniku samostatnej Slovenskej republiky 1. januára 1993.

Predvečer pádu komunistického režimu

V priebehu 80. rokov prišlo k zásadnej zmene v geopolitickej situácii v strednej a východnej Európe, ktorá sa odrazila aj na vnútropolitickom vývoji jednotlivých štátov. Rozhodujúca bola situácia v Sovietskom zväze, kde sa po nástupe Michaila Gorbačova v marci 1985 na post generálneho tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (ÚV KSSZ) začala – pod tlakom rozsiahlej krízy – realizovať nová politická línia. Vo vnútornej politike nastúpil Gorbačov cestu reforiem známych ako perestrojka a glasnosť. V zahraničnej politike deklaroval zmiernenie napätia vo vzťahu s USA a nezasahovanie do vnútornej politiky jednotlivých štátov sovietskeho bloku. Tieto impulzy rýchlo pochopili predovšetkým v Poľsku a Maďarsku, kde už na jar a začiatkom leta 1989 prebehli diskusie okrúhlych stolov či polo-slobodné voľby a formovali sa nové vlády, v ktorých komunisti stratili väčšinu. V týchto

1 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárký a dvojitých hodnôt“. Rozhovor s tribúnou Nežnej revolúcie Jánom Budajom. *Pamät' národa*, 2014, roč. 10, č. 3, s. 129.

2 Nebudeme na tomto mieste podrobnejšie rozoberať používanie pojmu „revolúcia“ v súvislosti so zmenami, ktoré sa vo vtedajšom Československu odohrali koncom roku 1989 a v prvej polovici roku 1990. K tomu pozri napr. SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Akteři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Prostor, Praha 2009, s. 18–20.

krajinách predstaviteľia dovtedy všemocnej štátostrany pomaly ustupovali z vedúcich pozícií a Sovietsky zväz do tohto procesu nezasahoval silovo, ako to bolo typické v predchádzajúcich rokoch, keď sa ešte riadil Brežnevovou doktrínou. Tú nahradila tzv. Sinatrova doktrína³, podľa ktorej mohli východoeurópske štáty rozhodovať o svojom osude samy.

Komunistický režim v Československu sa pokúšal reagovať na sovietsku perestrojku vlastnou politikou pomenovanou prekladom sovietskeho vzoru pojmom prestavba.⁴ Tá mala priniesť postupné uvoľnenie režimu a niektoré reformy najmä v hospodárskej oblasti. Zaujímavé je, že komunisti v Československu nezdôrazňovali hlasnosť, teda politiku orientovanú na odstraňovanie cenzúry a väčšiu slobodu slova, ktorá sa prejavovala najmä vo verbálnej rovine. Od roku 1987 však predsa len pomaly prichádzalo k zmenám, či už pri výmene straníckych kádrov, alebo pri zavádzaní niektorých demokratizačných opatrení.⁵ Veď stranícke vedenie, ktoré sa sformovalo ako dôsledok okupácie Československa vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968, vládlo takmer 20 rokov a skoro všetci jeho členovia boli už v dôchodkovom veku! Väčšina funkcionárov sa politicky skompromitovala nielen kolaboráciou s okupantmi, ale aj strnulým pridržaním sa ideologického kánonu normalizácie, smutne známeho *Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*.⁶ Na Slovensku dochádzalo od konca roku 1987 k viditeľnému pohybu, ktorý pomaly, ale isto smeroval – povedané slovami popredného slovenského disidenta Milana Šimečku – ku „koncu nehybnosti“⁷. V priebehu rokov 1987 – 1989 prišlo na Slovensku k výrazným zmenám a aktivizácii celého verejného života.

Vývoj akceleroval výmenou na kľúčovej pozícii generálneho tajomníka ÚV KSČ, kde koncom roku 1987 Gustáva Husáka vystriedal Miloš Jakeš ako kompromisný kandidát, od ktorého sa očakávala tak vernosť starým postulátom, ako aj prestavba.⁸

- 3 Pomenovanie Sinatrova doktrína použil ako vtipnú repliku hovorca sovietskeho ministerstva zahraničných vecí Gennadij Gerasimov v rozhovore pre americkú televíziu v Helsinkách v októbri 1989. Názov odvodil od populárnej pesničky amerického speváka Franka Sinatra s názvom *My Way* (Svojou cestou).
- 4 K tejto politike pozri PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Prestavba a pád komunizmu v Československu*. Scriptorium, Praha 2011. Na Slovensku BLEHOVA, Beata: *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*. Universität Wien, Wien 2006; SZOMOLÁNYI, Soňa – PEŠEK, Jan (eds.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV – Katedra politológie Filozofickej fakulty UK Bratislava, Bratislava 1999.
- 5 Napríklad prijatie zákona o štátnom podniku a o poľnohospodárskom družstevníctve, ktoré sa mali stať základom ekonomickej prestavby a utvárali legislatívny rámec na potrebné zmeny v mechanizme riadenia ekonomiky koncom marca 1988, zastavenie rušenia rozhlasového vysielania stanice Rádio Slobodná Európa. Zjednodušilo sa aj cestovanie do kapitalistických štátov. Pozri ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Historický ústav SAV – Prodam, Bratislava 2009, s. 26 a 57.
- 6 *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po 13. zjazde KSČ. Rezolúcia k aktuálnym otázkam jednoty strany*. ÚV KSČ, Bratislava 1970.
- 7 Pozri ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Lidové noviny, Praha 1990.
- 8 LORENC, Alojz: *Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca*. Tatrapress, Bratislava 1992, s. 139; KOUDELKA, František: Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. *Soudobé dějiny*, 2000, roč. 7, č. 2/3, s. 473–525; BARNOVSKÝ, Michal: Vedenie KSČ a KSS – od nástupu M. Gorbačova po November 1989. In: SZOMOLÁNYI, Soňa – PEŠEK, Jan (eds.): *November 1989 na Slovensku*, s. 30–44.

Peter Jašek

Odchodom Gustáva Husáka z pozície generálneho tajomníka ÚV KSČ sa odštartovala vlna personálnych zmien, ktorá zasiahla komunistickú stranu aj v súvislosti s novou politikou prestavby. Súčasne padli aj mnohí jeho blízki spolupracovníci vo federálnom aj slovenskom republikovom meradle. Zo svojich funkcií boli v tomto období odvolaní aj ďalší Husákoví dlhoroční politickí súputníci, ako boli napr. minister zahraničných vecí Bohumil Chňoupek či predseda slovenskej vlády Peter Colotka.⁹ Zmien doznalo aj predsedníctvo ÚV KSČ.

Aj na Slovensku prišlo k personálnym výmenám na mnohých kľúčových postoch. Dlhoročného normalizačného predsedu slovenskej vlády Petra Colotku nahradil najskôr Ivan Knotek a krátko nato Pavol Hrivnák. V pozícii 1. tajomníka ÚV Komunistickej strany Slovenska (KSS) namiesto normalizačného lídra Jozefa Lenárta prišiel Ignác Janák, hoci čo je typické pre personálne výmeny v tomto čase, ani jeden z nich nebol otvoreným stúpencom prestavby. Do pozícií sa vyšvihli alebo na nich zostali mnohí skompromitovaní politici normalizácie. Napr. na poste tajomníka ÚV KSS vystriedal Ľudovíta Pezlára dlhoročný tajomník Mestského výboru (MV) KSS v Bratislave Gejza Šlapka.¹⁰ „Prestavbovo“ sa postupovalo iba pri výmene nižších straníckych funkcionárov, kde na Slovensku nastúpilo až 39 % nových členov a kandidátov okresných výborov, z ktorých väčšina podporovala novú politickú líniu prestavby.¹¹ Išlo o mladších funkcionárov, najčastejšie z ekonomických inštitúcií alebo Socialistického zväzu mládeže (SZM), ktorí popri straníckych absolvovali aj štátne školy, alebo študovali v Sovietskom zväze v ére Gorbačova.

„Prestavbové“ krídlo v komunistickej strane sa však nesformovalo, nakoľko v prípade stúpencom reformiem išlo skôr o jednotlivcov, ktorí nemali dosah na formovanie politickej stratégie alebo prijímanie politických rozhodnutí. Aj to bolo jedným z dôvodov, prečo sa jeho predstaviteľom až do pádu režimu nepodarilo presadiť dôslednú realizáciu prestavby. Medzi predstaviteľov takéhoto prúdu v rámci KSS môžeme uviesť nielen mladších politikov ako Pavla Kanisa či Petra Weissu, ale aj dlhoročné stálice normalizácie Vladimíra Mináča (dlhoročný predseda Matice slovenskej) či Viliama Plevzu (riaditeľa Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS). Nie je bez významu spomenúť, že väčšina z nich patrila do okruhu blízkych spolupracovníkov vtedajšieho prezidenta Gustáva Husáka.¹²

Hlavným limitom politiky prestavby bola skutočnosť, že komunistický režim nedokázal pripustiť akúkoľvek opozíciu a prenasledoval všetky aktivity nekorešpondujúce s jeho politikou. Pre vládnucu garnitúru KSČ bolo zachovanie politického monopolu moci hlavnou podmienkou prestavby, ktorej nebola ochotná sa vzdať za žiadnu cenu, a neváhala pristúpiť k represiam proti oponentom. Najefektívnejším (no zďaleka nie jediným) nástrojom na prenasledovanie oponentov bola Štátna bezpečnosť

9 Pozri napr. ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November '89*, s. 47.

10 BARNOVSKÝ, Michal: Sovietska perestrojka, vedenie KSČ a ľavicové opozičné prúdy. In: LALUHA, Ivan - UHER, Ján (eds.): *Cesty k novembriu 1989. Aktivity Alexandra Dubčeka. Zborník zo seminára pri príležitosti 10. výročia novembra 1989*. Nová práca - Spoločnosť A. Dubčeka, Bratislava 2000, s. 12.

11 Tamže, s. 27.

12 ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 - 1990)*. Nadácia Milana Šimečku - Historický ústav SAV, Bratislava 1999, s. 47.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

(ŠtB), prostredníctvom ktorej režim monitoroval, a niekedy aj priamo perzekvoval svojich odporcov. Na jej aktivitách nič podstatné nezmenila ani nová politika prestavby, hoci jej metódy sa čiastočne modifikovali, koncom 80. rokov boli viac zamerané na spravodajstvo ako na priame represie. Hoci ŠtB sa prestavbe formálne prispôbila, sledovanie „vnútorného nepriateľa“ stále patrilo medzi jej hlavné aktivity. Tento trend potvrdila aj reforma odborov pre boj proti „vnútornému nepriateľovi“ v roku 1988. Príčinou, ale zároveň aj cieľom reorganizácie bolo podľa slov vtedajšieho federálneho ministra vnútra Jaromíra Obzínu *prohloubení účinnosti kontrarozvědné práce, její přizpůsobení současným formám a metodám nepřátelské činnosti a zkvalitnění centrálního řízení*.¹³

Aktivizácia a spoločenský pohyb sa však netýkali iba štátostrany, ale aj odporcov režimu. Od roku 1987 prichádza k nárastu aktivít všetkých disidentských skupín na Slovensku, vzniku nových skupín, ich vzájomnému prepájaniu, ale najmä v druhej polovici roku 1989 aj k prelínaniu s konformne sa správajúcim obyvateľstvom. Osobitne treba spomenúť aj prienik určitých prúdov disentu a jeho opatrné nadväzovanie kontaktov s režimnými štruktúrami – jednak tými, ktoré sa hlásili k perestrojke, a jednak tými, ktoré brali svoje členstvo v strane viac pragmaticky ako ideologicky, čo bola napokon v uvedenom období väčšina. Išlo o niekoľko jednotlivcov, ktorí realizovali sondáže do opozičného prostredia. Spomeňme napr. aktivity Borisa Zalu¹⁴, ktorý v priebehu roku 1989 hľadal kontakty na opozičné zoskupenia a s niektorými ľuďmi z opozície diskutoval na tému pripravovanej novej ústavy či o programe politických zmien.¹⁵ V roku 1988 začal v Bratislave vychádzať *Literárny týždenník* ako periodikum Spolku slovenských spisovateľov, ktorý sa stal priestorom na publikovanie nielen predstavovo orientovaných straníkov, ale vyšli v ňom aj články a úvahy od ľudí pohybujúcich sa mimo režimných štruktúr.

Najsilnejšou skupinou v slovenskom disente bola tajná cirkev. Z jej prostredia, i keď sa formovala ako nepolitické hnutie a len jej malá časť bola pripravená na otvorenú politickú konfrontáciu s režimom, vzišla vrcholná forma protestu proti normalizačnému režimu, Sviečková manifestácia z 25. marca 1988, keď približne 3500 občanov priamo na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave a ďalšie tisíce v priľahlých uličkách manifestovali za obsadenie biskupských stolcov, náboženskú slobodu a občianske práva.¹⁶ Bola to prvá masová verejná manifestácia proti komunistickému režimu v Československu od roku 1969. Jej brutálne potlačenie obuškami a vodnými

13 SIVOŠ, Jerguš: Reforma Štátnej bezpečnosti v predvečer pádu komunistického režimu. In: BALUN, Peter (ed.): 1988. Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty. Ústav pamäti národa, Bratislava 2009, s. 70.

14 Boris Zala (1954), filozof, vysokoškolský pedagóg a ľavicový politik. Ako vedecký pracovník Výskumného ústavu sociálneho rozvoja mal dobré kontakty na predstaviteľov KSS, ale zároveň aj na niektorých odporcov režimu. O jeho názoroch v tomto období pozri ZALA, Boris: *Cesty k demokracii. Eseje a rozhovory 1990 – 1993*. Print-servis, Bratislava 1993.

15 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*. Ikar, Bratislava 2009, s. 21.

16 Viac k Sviečkovej manifestácii pozri ŠIMULČÍK, Ján: *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*. Vydavateľstvo Michala Vašeka, Bratislava 2003; KOREC, Ján Chryzostom a kol.: *Bratislavský veľký piatok 25. marec 1988*. Lúč, Bratislava 2008; DUBOVSKÝ, Peter: Sviečková demonstrácia. *Pamäť národa*, 2008, roč. 4, č. 1, s. 35–51.

Peter Jašek

delami vyvolalo negatívne reakcie medzinárodnej verejnosti a v očiach mnohých Slovákov demaskovalo neschopnosť komunistického režimu riešiť nahromadené problémy inak ako násilím. Na druhej strane ukázala, že voči režimu sa možno postaviť zoči-voči a ľudia sa neboja čeliť hoci aj represívnej reakcii. Na Hviezdoslavovom námestí utrpel normalizačný režim tvrdú porážku: aj keď zmobilizoval všetky svoje sily (odpútavacie a propagandistické akcie, zastrašovanie, vyhrážanie, represívny zásah), nezabránil masovej účasti ľudí na tejto sešlosti. Sviečková manifestácia zároveň svojím nenásilným charakterom predznamenalala „nežný“ pád režimu o rok a pol neskôr. Ukázala, že stratégia nenásilného odporu je najlepšou metódou v boji proti normalizačnému režimu a najlepšie odkrýva jeho slabiny. Silu tajnej cirkvi a kresťanského disentu dokázal mimoriadny úspech petície moravských katolíkov *Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů*. Na Slovensku ju podpísalo takmer 300 000 a celkovo viac ako pol milióna ľudí, čo z nej robí nielen jednu z najväčších podpisových akcií v dejinách komunistického Československa,¹⁷ ale súčasne aj najväčšiu podpisovú akciu neinšpirovanú komunistickým režimom. Popri nich to boli masové púte druhej polovice 80. rokov, ktoré navštevovali desaťtisíce veriach na pútnických miestach v Šaštíne, Levoči, Starých Horách, Ľutine či v roku 1985 na moravskom Velehrade. Odhaduje sa, že v roku 1988 navštívilo celkovo púte na Slovensku približne 600 000 veriach, prevažne mladých ľudí. Pre porovnanie, v tom čase mala komunistická strana na Slovensku asi 450 000 členov.¹⁸

Pod dojmom perestrojky sa výrazne aktivizovala Dubčekova skupina. Alexander Dubček v roku 1988 prevzal v Bologni čestný doktorát miestnej univerzity a počas návštevy Talianska sa v Ríme stretol aj s pápežom Jánom Pavlom II. Aktivizácia Dubčeka a jeho skupiny bola viditeľná aj cez rozhovory, ktoré poskytoval v priebehu roku 1989 najmä talianskym a maďarským médiám. Talianska návšteva a mediálna pozornosť, ktorá mu bola venovaná v tejto súvislosti, ho viac-menej vrátila do politického diania. Opatrná sondáž predstaviteľov režimu smerom k nemu sa však skončila krachom kvôli rozdielnosti názorov na ďalší vývoj.¹⁹ V Dubčekovej skupine (tvorili ju najmä Hvezdoň Kočtúch, Ivan Laluha a Ladislav Ťažký) dokonca vznikla myšlienka založiť stranu vylúčených v čistkách po okupácii v roku 1968 alebo stranu prívržencov Akčného programu z apríla 1968 s posunom smerom k sociálnej demokracii podľa vzoru štátov Západu.²⁰ Dubček sa kontaktoval aj s predstaviteľmi hnutia Obroda (ktoré sa konštituovalo v rokoch 1988 – 1989), združujúcemu „osmašesátníky“ v Čechách. Pražskí reformátori mu ponúkali vstup do formujúcej sa Obrody, ale Dubček chcel aj naďalej zostať mimo akýchkoľvek zoskupení a s Obrodou iba úzko spolupracovať.²¹

17 ŠIMULČÍK, Ján: 291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988. *Pamät' národa*, 2014, roč. 10, č. 3, s. 22–32.

18 KATREBOVA-BLEHOVA, Beata: The Opposition Movement in Slovakia in the Period of Normalization. *Remembrance and Solidarity*, 2014, No. 3, p. 53.

19 LALUHA, Ivan: Alexander Dubček a november 1989. In: LALUHA, Ivan – UHER, Ján (eds.): *Cesty k novembri 1989*, s. 30.

20 JAŠEK, Peter: Mnohé z toho, o čo sme v roku 1968 usilovali, vtedy ešte nedozrelo. Rozhovor s historikom a politológom Ivanom Laluhom. *Pamät' národa*, 2013, roč. 9, č. 3, s. 112.

21 LALUHA, Ivan: *Alexander Dubček a November 1989*, s. 26. Pozri tiež JAŠEK, Peter: *Mnohé z toho, o čo sme v roku 1968 usilovali, vtedy ešte nedozrelo*, s. 112–113.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

V roku 1989 po dlhom čase prelomil svoju pozíciu osamelého hráča a kontaktoval sa aj s ďalšími prúdmi disentu, vrátane zintenzívnenia kontaktov s Prahou. Počas svojej návštevy v hlavnom meste v lete 1989 sa dokonca stretol s Václavom Havlom po tom, ako ho pustili z väzenia.

Od roku 1987, po vydaní publikácie *Bratislava/nahlas*²², bolo viditeľné aktivizovanie ochránárskeho prúdu disentu, na čele ktorého stál bratislavský aktivista Ján Budaj. Za sebou mal (neoficiálnu) podporu niektorých základných organizácií Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny (SZOPK). Autori poukazovali na skutočný stav životného prostredia a kultúrnych a historických pamiatok v Bratislave, pričom sa zaoberali širokou problematikou – od kvality ovzdušia cez zanedbanú starostlivosť o pamiatky až po znevýhodnené sociálne skupiny. Aj preto dielo vyvolalo veľkú polemiku a prostredníctvom zahraničných rozhlasových staníc sa stalo známym širšej verejnosti. Okolo Jána Budaja a *Bratislavy/nahlas* sa zhromaždili viacerí občianski aktivisti z disentu, ale téma stavu spoločnosti a demaskovania jej nedostatkov výrazne aktivizovala aj dovtedy konformných ľudí z prostredia šedej zóny, či dokonca priamo členov komunistickej strany. *Bratislava/nahlas* poskytla tejto skupine po prvý raz spoločnú platformu a nie náhodou medzi jej autormi nájdeme viacerých aktivistov budúceho hnutia Verejnosť proti násiliu. Reakcia režimu na dielo bola preň v danej dobe charakteristická. Hoci proti jej autorom sa rozbehla na ich pracoviskách rozsiahla kampaň, režimu sa nepodarilo dotiahnuť perzekúcie do formy súdneho procesu. Následne preto čelili rozsiahlemu psychickému nátlaku, mnohí stratili prácu, ďalší sa ocitli v „hľadáčiku“ ŠtB, ktorá ich začala intenzívne rozpracovávať. Napriek nátlaku však ani jeden z nich neodvolal svoje autorstvo textov.

Výrazný pohyb môžeme v uvedenom období sledovať aj medzi odporcami režimu v prostredí maďarskej menšiny (Miklós Duray, Lajos Grendel, Péter Hunčík, Kálmán Janics, Péter Puspoky Nagy, László Nagy), inšpirovaných situáciou v Maďarsku, kde proces demokratizácie prebiehal oveľa rýchlejšie ako v Československu. Medzi jej aktivistami sa už počas 80. rokov vyprofilovala nová generácia, ktorá mala zohrať kľúčovú úlohu v roku 1989. V priebehu 80. rokov nadviazala a udržiavala táto skupina mladých intelektuálov kontakty s maďarskou liberálnou opozíciou.²³ Vývoj v radoch maďarskej menšiny výrazne akceleroval proces pádu režimu v Maďarsku. Jedným z jeho sprievodných javov bolo odstránenie cenzúry v maďarských médiách. Niekoľko aktivistov maďarskej menšiny sa dokonca zúčastnilo na slávnostnom pohrebe Imreho Nagya 16. júna 1989 v Budapešti. V priebehu leta a jesene potom naberali kontakty medzi maďarskými aktivistami na Slovensku a opozíciou v Maďarsku stále väčšiu intenzitu.

Proces zjednotenia disentu naštartovalo zatknutie členov tzv. bratislavskej päťky v auguste 1989. Jej členovia Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák poslali 4. augusta 1989 slovenskej vláde list, ktorým ju informovali o svojom úmysle na výročie okupácie vojskami Varšavskej zmluvy z roku

22 BUDAJ, Ján a kol.: *Bratislava/nahlas*. Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny, Bratislava 1987.

23 KOPASZ, László: Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie. *Pamäť národa*, 2014, roč. 10, č. 3, s. 5.

Peter Jašek

1968 uctiť si pamiatku jej obetí. Zároveň v ňom kritizovali nasledujúce roky normalizácie. Ich zatknutie vyvolalo na Slovensku vlnu protestov. V predvečer pádu režimu tak prišlo prostredníctvom obvinenia členov bratislavskej päťky k dovtedy nevidanému spojeniu rozdelených prúdov slovenského disentu. To, proti čomu ŠtB na Slovensku systematicky roky pracovala, sa jej zrútilo pár mesiacov pred tým, ako sa zrútil samotný režim. Kľúčový je v tomto smere protestný list slovenských disidentov z 30. augusta, pod ktorý sa podpísala veľká väčšina odporcov režimu konca 80. rokov. Veď na ktorom inom dokumente nájdeme podpisy lídrov tajnej cirkvi Korca a Krčméryho a zároveň reformných komunistov Dubčeka či Ivana Laluhu?! V prípade Dubčeka to bolo dokonca po prvý raz od jeho perzekvovania, čo sa pripojil k skupinovému protestu podpísanému zástupcami iných disidentských skupín. Je to iste symbolické, že takto vystúpil na obranu tých disidentov, čo sami bránili dôstojnosť pamiatky obetí okupácie z augusta 1968, ktorá ukončila pokus o nastolenie „socializmu s ľudskou tvárou“.

Ak protesty spojili dovtedy rozvetvený dissent, tak ešte väčší význam mala skutočnosť, že umožnili zároveň prepojenie disentu s predtým konformne sa prejavujúcou väčšinou obyvateľstva. Protesty proti obvineniu bratislavskej päťky totiž zároveň stimulovali protirežimné nálady a mobilizovali širšie vrstvy slovenskej spoločnosti. Tie sa mohli s priebehom procesu zoznámiť prostredníctvom vtedy už nerušeného vysielania zahraničných rozhlasových staníc, z pohľadu obyvateľstva dôveryhodnejších ako vysielanie domácich médií. Pre mnohých bolo práve obvinenie bratislavskej päťky poslednou kvapkou, ktorá definitívne zmenila ich indiferentný až konformný postoj voči režimu smerom k opozícii. O tom napokon svedčia mená signatárov rôznych protestných listov. Nie náhodou medzi nimi nájdeme takmer všetkých budúcich lídrov hnutia Verejnoscť proti násiliu, ktorí v novembri a decembri 1989 stáli za zásadnými spoločenskými zmenami na Slovensku. Dôkazom sú protestné listy slovenských sociológov, spisovateľov či výtvarníkov, ale napokon budúcich lídrov bratislavskej VPN nájdeme podpísaných aj pod inými listami, alebo ako aktívnych účastníkov manifestácií pred Justičným palácom (čo bol prípad študentov). Ak príprava publikácie *Bratislava/nahlas* na jeseň 1987 sformovala zárodok užšieho kolektívu, z ktorého neskôr vznikla VPN, potom proces proti bratislavskej päťke dotvoril ich spoločnú platformu a pripravil ideálne podmienky na vznik širokospektrálneho hnutia, ktoré dokázalo v kľúčovej chvíli vystúpiť ako rozhodujúca politická sila v krajine, schopná s podporou občanov prinútiť komunistov k politickej kapitulácii.

Všetky vyššie uvedené skutočnosti, ruka v ruke s vývojom v susedných štátoch (poloslobodné voľby v Poľsku, postupný pád komunizmu a otvorenie hraníc v Maďarsku, exodus východných Nemcov a pád Berlínskeho múra) stimulovali udalosti v Československu, ktoré smerovali k pádu režimu. Na Slovensku však v tomto procese zohrali najviditeľnejšiu úlohu nie tie sily, ktoré tvorili kvalitatívne aj kvantitatívne najsilnejšiu zložku disentu – tajná cirkev a jej aktivisti –, ale na čelo prúdu sa postavili popri skupine dlhoročných disidentov a ochranárskych aktivistov ľudia z prostredia tzv. sedej zóny, podporujúci protirežimných aktivistov skôr opatrne v priebehu druhej polovice 80. rokov.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

Pochod bratislavských študentov

Bezprostredný proces pádu komunistického režimu v Československu odštartovala študentská demonštrácia 17. novembra 1989 v Prahe, proti ktorej brutálne zasiahli bezpečnostné zložky, keď na jej konci študentov mlátili obuškami. Ona sa stala iskrou, z ktorej sa rozprúdili nasledujúce udalosti vedúce k pádu režimu. Deň pred pražskou študentskou demonštráciou 17. novembra sa v Bratislave odohrala manifestácia bratislavských študentov. Väčšina z nich bola koncom 80. rokov voči komunistickému režimu naladená kriticky, čo sa prejavovalo účasťami na rôznych protirežimných akciách tohto obdobia – či to bola Sviečková manifestácia, akcie pripomínajúce 70. výročie tragickej smrti Milana Rastislava Štefánika²⁴ na Bradle či v Predmieri²⁵, podpisy pod petície alebo náboženské púte. Najznámejšie boli z pohľadu účasti bratislavských študentov púte v Marianke, Šaštíne a v Nitre v roku 1988.²⁶ Aktívne sa zapájali aj do distribúcie samizdatovej literatúry na internáty a organizovali neformálne semináre a prednášky. Na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (FF UK) bola ešte v roku 1987 založená Eko-sekcia podporujúca ochranársky prúd slovenského disentu a kritizujúca nešetrné zásahy režimu v Bratislave.²⁷ Krátko pred novembrom 1989 dokonca medzi študentmi koloval manifest *Prečo nie SZM*, vyzývajúci ich na vystúpenie z tejto režimovej organizácie. Súčasťou akcie bolo aj vrátenie členských preukazov. Reakcie režimu bola preň typická – pripravoval sa na vylúčenie signatárov zo školy, avšak kvôli novembrovým udalostiam sa mu už nepodarilo doviesť perzekúcie do konca.²⁸ Na FF UK chceli študenti začať vydávať časopis s názvom *Proglas*, ktorý by reflektoval aktuálne spoločenské dianie. Pokus o získanie povolenia však bol neúspešný, preto padlo rozhodnutie vydávať ho ako samizdat.²⁹ Prvé číslo malo byť publikované koncom novembra 1989.

V okruhu členov redakčnej rady tohto plánovaného časopisu sa zrodila myšlienka usporiadať v meste demonštráciu, ktorá dozrela počas ich návštev na poslednom politickom procese proti bratislavskej päťke, odohrávajúcemu sa v októbrových a novembrových dňoch v Justičnom paláci, pred ktorým sa konali demonštrácie na podporu väznených. Ako vhodný termín na demonštráciu bol vybratý 16. november, predvečer

- 24 Výročie pripadá na 4. máj. Pri tejto príležitosti dokonca bratislavskí študenti zorganizovali pochod do Ivanky pri Bratislave na miesto pôvodnej mohyly. Pozri HOCHTEL, Dionýz: *Spomienky na November. Týždeň*, 2014, roč. 8, č. 46, s. 41.
- 25 Výstup na Bradlo sa konal 7. mája 1989 a zúčastnilo sa na ňom približne 2000 ľudí, hlavným organizátorom bolo Hnutie za občiansku slobodu na čele s Jánom Čarnogurským. Následne sa 4. júla konalo podujatie v Predmieri, kde sa pri vtedy jedinej soche Milana R. Štefánika stretlo asi 30 disidentov.
- 26 HOCHTEL, Dionýz: *Spomienky na November*, s. 41.
- 27 Išlo najmä o likvidáciu historických pamiatok v Bratislave. Typickým príkladom bola snaha o likvidáciu historických cintorínov na čele s Ondrejským cintorínom. Komunisti tiež nechávali v dezolátnom stave rôzne historické budovy. Pozri NOVOTNÝ, Milan: *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989*. In: JAŠEK, Peter: *20. výročie Nežnej revolúcie. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 11. – 12. november 2009. Ústav pamäti národa, Bratislava 2010*, s. 138.
- 28 VAGAČ, Filip: *Nedá sa zatvoriť do basy celý štát. Rozhovor z novembra 2009*. Viz <http://www.jetotak.sk/november-89/filip-vagac-neda-sa-zatvorit-do-basy-cely-stat> (podľa stavu ku dňu 25. 5. 2015).
- 29 NOVOTNÝ, Milan: *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*, s. 140.

Peter Jašek

medzinárodného dňa študentov. Malo ísť o spontánnu demonštráciu, ktorá nebola úradom vopred ohlásená.

Tak sa 16. novembra 1989 na Mierovom námestí pred dnešným Prezidentským palácom zišlo asi 200 – 250 študentov z rôznych fakúlt Univerzity Komenského vrátane niekoľkých stredoškôľakov. Ruka v ruke vytvorili „živú reťaz“, ktorá prešla cez mesto, spievajúc československú hymnu, ako aj študentskú *Gaudeamus igitur*. Študenti položili vence na miesto, kde v auguste 1968 okupačné vojská Varšavskej zmluvy zastreli Danku Košanovú. Počas pochodu skandovali heslá *Chceme slobodu!*, *Chceme demokraciu!*, *Slobodu Čarnogurskému!* či *Chceme školskú reformu!*³⁰ Pochod vyvrcholil pred budovou Ministerstva školstva Slovenskej socialistickej republiky, kde pred študentov predstúpil tajomník ÚV KSS Gejza Šlapka. Študenti žiadali reformu školstva a celospoločenskú zmenu, kým Šlapka na nich apeloval, aby sa problémy nesnažili riešiť „politikou ulice“. Vynaliezaví študenti mu pripomenuli, že aj Február 1948 či októbrová revolúcia v roku 1917 prebiehali na ulici... Výsledkom stretnutia bola dohoda o verejnej diskusii zástupcov študentov a straníckych predstaviteľov, ktorá sa mala uskutočniť 21. novembra. Počas pochodu študentov sprevádzali autá Verejnej bezpečnosti, rovnako ako prenosový voz Slovenskej televízie. Jej redaktori dokonca nakrútili z pochodu krátku reportáž, ktorú odvysielali vo večernom spravodajstve.³¹

Pochod umožnil mobilizáciu bratislavských študentov a akceleroval ich reakciu na pražské udalosti po 17. novembri. Informácie o brutálnom zásahu v Prahe sa rozšírili do prostredia študentov nielen cez vysielanie zahraničných rozhlasových staníc, ale aj cez osobné kontakty. Študenti bratislavskej Vysoké školy múzických umení (VŠMU) mali výborné kontakty na pražských kolegov z Divadelní fakulty Akadémie múzických umení (DAMU), a tak priame svedectvá a bezprostredné dojmy z Prahy prenikli do Bratislavy už 18. novembra.³² Študenti reagovali ihneď: pripravovali protestné letáky a vyzývali k diskusiám. Prvé protestné vyhlásenie o tom skoncipovali 19. novembra.³³

Toto vyhlásenie potom prečítali v dopoludňajších hodinách 20. novembra, pričom pri jeho čítaní sa striedali pri jednotlivých vetách, aby prípadné perzekučné následky boli medzi nich rozložené.³⁴ Nasledovalo veľké stretnutie so zástupcami univerzity v aule FF UK, ktoré sa skončilo vyhlásením okupačného štrajku na univerzite. Paralelne s tým vyhlásili štrajk aj študenti na VŠMU. Spoločné stretnutie študentov oboch vysokých škôl prebehlo na druhý deň a predznamenovalo vytvorenie koordinačného výboru študentských štrajkových výborov,³⁵ keďže štrajkové hnutie študentov sa rýchlo šírilo po celej krajine. Napokon sa podarilo v krátkom čase vytvoriť štrajkový výbor na každej zo slovenských fakúlt, ktorých bolo v tom čase vyše 50. Do troch dní sa podarilo zorganizovať celoslovenský koordinačný výbor, ktorý pozostával

30 Tamže, s. 141.

31 Tamže, s. 141–142.

32 MISTRÍKOVÁ, Zuzana – VACULÍK, Juraj: Spomienky. In: SNOPKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*. Slovenská výtvarná únia, Bratislava 2009, s. 61.

33 NOVOTNÝ, Milan: *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*, s. 142.

34 HOCHÉL, Dionýz: *Spomienky na November*, s. 41.

35 Tamže, s. 42.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

z 10 študentov³⁶ a sídlil v priestoroch Academie Istropolitany (sídlo VŠMU). Študenti sa v každom meste stali kľúčovým spojencom a veľkou pomocou pre miestnych aktivistov VPN – pripravovali, rozmnožovali a distribuovali protirežimné letáky, organizovali demonštrácie, pomáhali mobilizovať celú spoločnosť... Ich výjazdy spolu s hercami do rôznych kútov Slovenska, kde šírili informácie o revolučnom dianí, boli v čase, keď komunisti ovládali médiá, kľúčovým zdrojom, prostredníctvom ktorého prenikali informácie o aktuálnom politickom vývoji do regiónov.

Vznik Verejnosti proti násiliu a prvé dni Nežnej revolúcie

Ako sme spomenuli, rozbuškou udalostí sa stalo brutálne potlačenie študentskej demonštrácie v Prahe 17. novembra. O udalosti sa rýchlo šírili informácie, vrátane správy (vymyslenej) o smrti študenta Martina Šmída, ktoré akcelerovali reakciu verejnosti. Informácie o prelomových udalostiach sa na Slovensko dostávali najčastejšie prostredníctvom vysielania zahraničných rozhlasových staníc Rádio Slobodná Európa a Hlas Ameriky. Počas víkendy 18. – 19. novembra sa konalo viacero stretnutí protirežimných aktivistov, na ktorých táto informácia cez zahraničné rozhlasové stanice odznela. Spomeňme aspoň dve významné. Prvé sa konalo 18. novembra v Bratislave na byte sociologičky Soni Szomolányiovej. Tam došlo k stretnutiu disidentov (ako bol napr. Ján Budaj, Martin Bútora či Soňa Čechová) s ľuďmi predtým konformne sa správajúcimi, a ešte dôležitejšie, že tu boli prítomní aj ľudia zo štruktúr KSČ (napr. Soňa Szomolányiová). Správa z Prahy zapôsobila ako šok a každý z prítomných plánoval nejakú akciu, najčastejšie sa hovorilo o zapálení sviečky na námestí.³⁷ Veľmi podobné stretnutie sa v ten večer odohralo v Pukanci pri Leviciach, kam prišli za proskribovaným spisovateľom Ivanom Kadlečíkom disidenti Milan Šimečka, Miroslav Kusý a Július Strinka. Zúčastnili sa ho aj ľudia zo „šedej zóny“, ako bol napr. Peter Zajac.³⁸

Z pohľadu ďalšieho vývoja bolo kľúčové stretnutie skupiny výtvarníkov v byte u Miroslava Cipára v Bratislave, ktoré sa konalo v nedeľu 19. novembra dopoludnia. Inicialoval ho zakázaný výtvarník Rudolf Sikora a zúčastnil sa na ňom okrem ďalších výtvarníkov ako Jozef Jankovič či Vladimír Kompánek aj spisovateľ Lubomír Feldek. Prítomní spísali vyhlásenie odsudzujúce zásah proti študentom, ktoré sa stalo prvým písomným protestom vydaným na Slovensku v súvislosti s udalosťami v Prahe, ale v podstate aj prvým dokumentom slovenskej „nežnej“. Uvádza sa v ňom: *Rozhorčene protestujeme proti takejto zvrátenej demonštrácii sily. Protestujeme proti pokryteckej bre na demokratizáciu a žiadame okamžité vyšetrovanie a potrestanie vinníkov. Žiadame očistu verejného života od stalinských živlov a ich metód.*³⁹ Po stretnutí Rudolf Sikora začal telefonickou

36 VAGAČ, Filip: *Nedá sa zatvoriť do basy celý štát.*

37 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: *„Komunistický svet bol svetom pretváranky a dvojítych hodnôt“*, s. 125–126.

38 ZAJAC, Peter: *Budaj hovorí čisté fantazmagórie*. Viz <http://www.sme.sk/c/4189691/peter-zajac-budaj-hovori-ciste-fantazmagorie.html> (podľa stav ku dňu 25. 5. 2015).

39 ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November 1989 a Slovensko*, s. 324.

Peter Jašek

„štafetou“ obvolávať známych protirežimných aktivistov a ich priateľov, aby prišli do Umeleckej besedy slovenskej (Umelka), kde sa mali diskutovať protesty v súvislosti s vraždou študenta.⁴⁰ Heslom štafety bolo: *Telefonuj každému a každý nech telefonuje ďalšiemu...*⁴¹ Zhodou okolností práve Rudolf Sikora, známy aktivista bratislavského dissentu a organizátor mnohých nonkonformných happeningov v období normalizácie, mal k dispozícii kľúče od Umelky, nakoľko v trochu uvoľnenom ovzduší prestavby mohol vystavovať v týchto priestoroch svoje diela. Jeho expozícia sa končila niekoľko dní pred 17. novembrom a cez víkend mal odnieť zvyšok svojich vecí.⁴² Tým, že mal kľúče, umožnil, aby sa tieto výstavné priestory stali dejiskom historického stretnutia.

Ďalším dôležitým ohniskom vzťahujúceho sa spoločenského pohybu sa stali herci z divadiel. Tí mali informácie o dianí v Prahe aj prostredníctvom priameho telefonického kontaktu na svojich kolegov z pražského divadla Semafor, ale mali aj čerstvé informácie od Milana Kňazka, ktorý bol v Prahe a zúčastnil sa na vyhlásení štrajku hercov v divadlách.⁴³ Pod dojmom správ sa herci stretli v nedeľu popoludní na byte herca Martina Hubu, kde prijali vyhlásenie protestujúce proti zásahu na Národnej triede a spomínali *otvorenie divadiel pre diskusiu*.⁴⁴ Na stretnutí bol prítomný aj Milan Kňazko, ktorý informoval o vývoji v Prahe, a okrem neho tiež napr. Milan Lasica, Marián Labuda, Július Satinský, Magda Vášáryová a Martin Porubjak.

Jedným z kľúčových momentov revolúcie na Slovensku sa stal vznik zastrešujúceho hnutia formujúcej sa opozície, Verejnosti proti násiliu. Tá vznikla nezávisle od vzniku Občanského fóra v Čechách. Pod dojmom správ o zabití študenta na manifestácii v Prahe zvolali slovenskí výtvarníci formou vyššie spomenutej telefonickej „štafety“ iniciovanej Rudolfom Sikorom stretnutie do Umelky na nedeľu 19. novembra o 17 hod. Tam prišlo (odhadom) 450 ľudí,⁴⁵ predovšetkým umelcov, výtvarníkov, ochranárov (ochrancov prírody aj aktivistov hnutia za záchranu kultúrnych pamiatok), aktivistov a študentov. Na tomto stretnutí sa sformovala široká občianska platforma proti vládnucemu režimu – hnutie Verejnosť proti násiliu. Vytvorilo sa prvé improvizované vedenie, ktorého tvorbu označil jeden z aktérov ako „pouličnú demokraciu“.⁴⁶ Jeho zloženie asi najlepšie okomentoval Ján Budaj: *Pre disidentov neznamenalo zakladanie VPN zlom, ale naopak – bolo to logické vyvrcholenie postojov trvajúcich už roky a desaťročia. No vo výbore sa ocitli aj takí, ktorí neprišli do Umeleckej besedy naplniť svoje dovedajšie osobné príbehy, ale naopak, radikálne ich zmeniť.* To na jednej strane znamenalo, že formujúca sa VPN sa skutočne mohla stať širokospektrálnou a doslova celospoločenskou platformou pre každého, kto v danej chvíli vystúpil proti režimu. Na druhej strane to prinášalo od začiatku veľkú heterogénnosť postojov, názorov a osobností, ktoré malo hnutie integrovať. Rovnako možno – predbiehajúc udalosti – súhlasiť aj

40 Spomienky Miroslava Cipára. In: SNOPKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*, s. 47.

41 HORVÁTH, Peter: Sen o Slovensku. In: Tamže, s. 55.

42 SIKORA, Rudolf: Jedna správa o dvoch dňoch z môjho života. In: Tamže, s. 67.

43 PORUBJAK, Martin: Tri dni z dvadsiatich rokov. In: Tamže, s. 62.

44 BUDAJ, Ján: Na križovatke dejín: päť dní po tom... In: Tamže, s. 21.

45 Ide o odhad ŠtB, ktorý však je zrejme najrealistickejší. Prítomní aktéri spomínali najčastejšie „niekoľko stoviek“, asi 400 či 500 prítomných ľudí.

46 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojítych hodnôt“, s. 127.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

s jeho názorom, že táto „dvojakosť“ motivácie osobností budúcej VPN a prostredí, z ktorých vzišli, spôsobila v politike hnutia mnohé neskoršie rozpory.⁴⁷ Po stretnutí, na ktorom boli prečítané výzvy výtvarníkov, protest študentov aj informácie o plánovaných štrajkoch hercov, išli herci vyhlásiť prvé štrajky na Slovensku – na Malej scéne Slovenského národného divadla (SND) prečítal text o štrajku Martin Huba a v Štúdiu Novej scény Marián Labuda. Ďalšie bratislavské divadlá sa pripojili v pondelok.⁴⁸ Potom nasledovali pre revolúciu typické nočné stretnutia a diskusie, ako postupovať ďalej. Azda najvýznamnejšia sa ten večer odohrala v byte Jána Langoša.

Aktivisti sa dohodli na ďalšom stretnutí na druhý deň, v pondelok 20. novembra, a odohralo sa napoludnie v bufete divadla Malá scéna. Na tejto schôdzke vznikol názov nového hnutia Verejnosť proti násiliu,⁴⁹ a profilovalo sa jeho vedenie, ktorého členovia sa zhromaždili v prvom koordinačnom výbore.⁵⁰ Predstavitelia formujúcej sa VPN sa tu stretli aj so zástupcami Maďarskej nezávislej iniciatívy – MNI (po maďarsky Független Magyar Kezdeményezés – FMK). Po stretnutí v bufete odišli členovia už vytvoreného užšieho vedenia VPN do budovy Filozofickej fakulty UK, kde spísali prvé politické vyhlásenie o vzniku a programe VPN. Na jeho formulovaní sa podieľali Ján Budaj, Valér Mikula, Martin Bútora a Peter Zajac.⁵¹ Nasledovalo druhé večerné zasadanie v Umelke, kde jednotliví rečníci apelovali na zbieranie podpisov pod protestné vyhlásenia a šírenie štrajkových výborov. Vtedy sa VPN politicky definovala ako občianska iniciatíva.⁵² Hlavnými cieľmi hnutia bolo prispieť k spoločenským zmenám a otvoriť spoločenský dialóg. Po stretnutí odišli prítomní do bratislavských divadiel, ktoré už v ten večer nehrali, ale organizovali dialógy s divákmi.⁵³ Rovnako sa večer konala improvizovaná manifestácia na Hviezdoslavovom námestí.⁵⁴

V utorok 21. novembra navečer sa v Umelke zišlo ešte viac ľudí ako na predchádzajúcich dvoch. Na tomto stretnutí sa definitívne dokreoval koordinačný výbor VPN⁵⁵ ako vedúci orgán hnutia a veľkú pozornosť vzbudilo aj Feldekom koncipované *Vyhlásenie k radovým komunistom*, ktoré VPN podporila.⁵⁶ V ňom Feldek ako jednu z požiadaviek uviedol, aby sa KSC očistila jediným možným spôsobom – a to tým, že sa dobrovoľne a ihneď vzdá svojho protiprávneho a iba násilím udržiavaného vedúceho postavenia v spoločnosti.⁵⁷ Po stretnutí sa konali v centre Bratislavy dve demonštrácie, na ktorých sa zúčastnili

47 BUDAJ, Ján: *Na križovatke dejín: päť dní po tom...*, s. 22.

48 Tamže, s. 21.

49 Autorom bol Ján Budaj. Pozri JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárateľ a dvojitých hodnôt“, s. 128; tiež PORUBJAK, Martin: *Tri dni z dvadsiatich rokov*, s. 62.

50 Patrili doňho Ján Budaj, Miroslav Cipár, Milan Kňažko, Vladimír Maňák, Martin Bútora, Peter Zajac, Alfréd Zimmermann a Ladislav Snopko.

51 BUDAJ, Ján: *Na križovatke dejín: päť dní po tom...*, s. 25.

52 SNOPKO, Ladislav: *Tri dni v Umeleckej besede, alebo vznik Verejnosti proti násiliu*. In: SNOPKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*, s. 39.

53 BUDAJ, Ján: *Na križovatke dejín: päť dní po tom...*, s. 26.

54 Spomienky Martina Bútoru. In: SNOPKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*, s. 45.

55 Ján Budaj, Martin Bútora, Miroslav Cipár, Ľubomír Feldek, Fedor Gál, Eugen Gindl, Milan Kňažko, Vladimír Kompánek, Rudolf Sikora, Ladislav Snopko a Peter Zajac.

56 BUDAJ, Ján: *Na križovatke dejín: päť dní po tom...*, s. 29.

57 FELDEK, Ľubomír: *Prvé dni Nežnej*. In: SNOPKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*, s. 49.

Peter Jašek

aktivisti VPN: prvou bola demonštrácia študentov na vtedajšom Námestí Klementa Gottwalda (dnes Námestie slobody) a druhou demonštrácia na Hviezdoslavovom námestí, kde sa rečníci prihovárali z podstavca sochy P. O. Hviezdoslava.

Disidentov z radov maďarskej menšiny združovala Maďarská nezávislá iniciatíva, ktorá vznikla o deň skôr ako VPN, 18. novembra na stretnutí disidentov maďarskej národnosti⁵⁸ u Károlyho Tótha v Šali, a hneď odsúdila potlačenie pražskej manifestácie. MNI chcela byť od začiatku občianskym hnutím. Jej názov bol inšpirovaný Demokratickou iniciatívou pôsobiacou v Prahe pod vedením disidentov Emanuela Mandlera a Bohumila Doležala, s ktorými mali jej aktivisti úzke kontakty. Vo svojom prvom vyhlásení z 20. novembra 1989 MNI deklarovala svoje ciele: [...] *podpora demokratizácie v Československu, zapojenie sa do celospoločenského dialógu, zastúpenie maďarskej menšiny v rámci tohto dialógu*. Zároveň požadovala prepustenie politických väzňov, rezignáciu ľudí zodpovedných za rozohnanie demonštrácií, vypracovanie demokratickej ústavy a slobodné voľby.⁵⁹ Prakticky hneď sa pripojila k VPN, pričom obe hnutia boli prepojené aj personálne, keď v užšom vedení VPN mali svoje miesto reprezentanti MNI László Szigeti a Lajos Grendel.⁶⁰ Predstavitelia VPN si túto spoluprácu veľmi cenili. Jeden z ich, Martin Šimečka, na margo ľudí z MNI povedal: *Vedeli, čorobiť, keď režim padne, pripravovali občiansku iniciatívu. Pozeral som na nich s úžasom, v politickom myslení a intelektuálnom spracovaní hodnôt boli oveľa ďalej ako my. Zrejme to bolo aj tým, že v Maďarsku bola uvoľnenejšia atmosféra*.⁶¹ V regiónoch, kde bývalo maďarské obyvateľstvo, často vznikali VPN a MNI spolu.

Masové demonštrácie, generálny štrajk a vstup do médií

Rady hnutia Verejnosť proti násiliu sa v priebehu prvého týždňa po 20. novembri veľmi rýchlo rozrastali o politických aktivistov zo všetkých vrstiev spoločnosti a regiónov Slovenska. VPN sa v priebehu novembra stala širokospektrálnou občianskou platformou stojacou proti režimu. Postupne sa kryštalizoval aj jeho program. Verejnú podporu hnutie získavalo počas demonštrácií, ktoré sa konali najskôr v Bratislave a odtiaľ sa rozšírili do celého Slovenska v priebehu niekoľkých dní. Pre aktivizujúcu sa VPN bolo rozhodujúce, že na manifestáciách rástol počet ľudí, ktorí podporovali požiadavky formulované VPN. Od 22. novembra sa kvôli obrovskému záujmu ľudí v Bratislave presunuli demonštrácie na Námestie SNP a získali masový charakter.

V priebehu 23. – 24. novembra sa hnutie VPN vyprofilovalo ako hlavný predstaviteľ opozície na Slovensku, majúci podporu občanov na námestiach. Pod hlavičkou VPN sa konali demonštrácie (označované aj ako mítingy) každý večer. Začínali vystúpením moderátorov Jána Budaja a Milana Kňazka (v iných mestách nimi boli naj-

58 Prítomní boli napr. László Öllös, Zsuzsanna Németh, László Szigeti, Kálnam Balla, Lajos Grendel, Eleonóra Sándor, Pál Csáky, Péter Hunčík a ďalší. Pozri TÓTH, Károly: Spomienky. In: SNOVKO, Ladislav (ed.): *Umelecká beseda na križovatke dejín*, s. 74.

59 KOPASZ, László: *Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie*, s. 13.

60 Tamže.

61 *Maďarský disent bol o krok vpred*. Viz <http://www.sme.sk/c/5071427/madarsky-disent-bol-o-krok-vpred.html> (podľa stavu ku dňu 25. 5. 2015).

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

častejšie aktivisti miestnej VPN) o najnovšom politickom dianí. Toto bolo dôležité počas prvých mítingov, keď médiá prinášali skreslené informácie o politickom vývoji. Veľký význam malo aj predstavenie hnutia VPN, jeho cieľov, najmä v období pred a počas generálneho štrajku (27. 11.), ktorý bol vlastne zorganizovaný cez tieto mítingy. Moderátori vždy spomínali aj ľudí, podniky a organizácie, ktoré sa k VPN pridávali, čím pomáhali v prvých dňoch zbavovať účastníkov demonštrácií strachu. Popri moderátoroch na mítingoch vystupovali aj pozvaní hostia.

Organizátori sa v snahe pripraviť čo najpútavejší program obracali na populárne osobnosti a ponúkali im možnosť vystúpiť, predovšetkým spevákom, ktorí vyplňali prestávky medzi jednotlivými príhovormi a spoluvytvárali unikátnu atmosféru demonštrácií. Pesnička Ivana Hoffmana *Slúbili sme si lásku* sa stala neoficiálnou hymnou revolúcie a sprevádzaná štrnganím kľúčov je dodnes symbolom „nežnej“. Najmä v prvých dňoch, kým ešte „odvaha nezlacnela“, organizátori vítali ochotu ľudí postaviť sa na tribúnu a podporiť požiadavky VPN, i keď z rôznych dôvodov všetkým neumožnili vystúpiť. Priestor dostali ľudia z pomerne širokého spektra – za známe osobnosti spomeňme arcibiskupa Jána Sokola (vystúpil dokonca na manifestácii, 22. novembra, čo bola veľká rana pre komunistický režim na Slovensku),⁶² lídra socializmu s ľudskou tvárou Alexandra Dubčeka, zástupcu Svetového kongresu Slovákov Mariána Šťastného či v normalizácii zakázaného speváka Karla Kryla. Ale na tribúne vystupovali aj zástupcovia študentov, hovorcovia MNI, reprezentanti robotníkov zo štrajkujúcich podnikov, či dokonca členovia Zboru národnej bezpečnosti (ZNB). Priestor sa našiel aj pre predstaviteľov komunistického režimu, tí sa však zväčša dočkali vypískania. Vystúpenia rečníkov boli krátke, maximálne päťminútové príhovory. Medzitým často hovorili moderátori, ktorí verejnosť oboznamovali s aktuálnym vývojom. Na prípravu a programe demonštrácií sa najviac podieľali členovia Koordinačného výboru (KV) VPN Ján Budaj, Martin Bútora, Peter Zajac, Ladislav Snopko, Ľubomír Feldek a Martin Šimečka ml.⁶³

V Bratislave treba ešte osobitne spomenúť demonštrácie, ktoré sa odohrávali pred Justičným palácom, kde v tom čase vrcholil proces proti Jánovi Čarnogurskému, súdenému v rámci procesu proti bratislavskej päťke. Tieto prebiehali v podstate už pred 17. novembrom. Do obdobia „nežnej“ patria demonštrácie z 22. a 23. novembra, ktoré sa pred Justičným palácom odohrali za účasti niekoľko tisíc ľudí. Azda aj pod ich vplyvom vynesol súd nad týmto posledným väzneným členom päťky oslobodzujúci rozsudok.

Ruka v ruke s nárastom popularity sa formovali aj požiadavky VPN. Medzi nimi na poprednom mieste stála požiadavka vstupu do médií. Lídrom hnutia sa podarilo prelomiť cenzúru už 24. novembra 1989, keď sa v bratislavskej televízii konalo prvé *Štúdio dialóg* ako diskusia vysielaná naživo. Išlo o skutočne unikátnu situáciu, pretože v predchádzajúcom období neboli v televízii živé politické diskusie. V priebehu vysielania ešte mohli diváci vidieť uvádzanie lídrov VPN podľa ich povolaní. Tak sa napr. pri Jánovi Budajovi objavil podtitulok „kurič“. Predstavitelia oboch strán boli

62 BUDAJ, Ján: *Na križovatke dejín: päť dní po tom...*, s. 34.

63 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: *„Komunistický svet bol svetom pretvárký a dvojitých hodnôt“*, s. 128.

Peter Jašek

v ostrom kontraste nielen svojím slovníkom, ale aj oblečením – vo svetoch a džínsoch boli lídri VPN aj symbolicky reprezentantmi väčšiny občanov oproti ich škrobeným oponentom v nemoderných oblekoch. Počas diskusie vyslovili lídri VPN pred všetkými televíznymi divákmi také slová, nad ktorými sa len pred pár dňami obyvatelia báli čo i len uvažovať. Milan Kňažko hovoril o potrebe zrušiť vedúcu úlohu KSČ v spoločnosti a Ján Budaj na otázku, aký druh demokracie si členovia VPN predstavujú, odpovedal, že táto žiada demokraciu bez prívlastkov. Zároveň počas diskusie vyzvali ľudia zúčastniť sa na generálnom štrajku. Na vysielaní sa za VPN zúčastnili Ján Budaj, Milan Kňažko, Fedor Gál a Vladimír Ondruš podporovaní lídrami študentov, KSS poslala mladšie tváre Petra Weissa, a najmä zástupcov veľkých podnikov, ktorí mali poukázať na škodlivosť štrajku pre národné hospodárstvo.⁶⁴ Predstavitelia VPN dosiahli v diskusii presvedčivé argumentačné víťazstvo, kým zástupcovia komunistov utrpeli porážku, ktorá poznačila ich ďalšie mediálne výstupy. Dokladom toho bolo aj vystúpenie riaditeľa televízie Jaroslava Hlinického na pléne ÚV KSS niekoľko dní po relácii, ktorý konštatoval: *Potrebuje diskutérovo do televízie, ale nie je možné zohnať nikoho do tejto televízie, aby sa postavil pred tú kameru [...]*.⁶⁵ V reakcii na toto televízne vystúpenie apeloval 1. tajomník ÚV KSS Ignác Janák na stretnutí predsedníctva ÚV KSS na druhý deň, aby komunisti držali masovo-komunikačné prostriedky.⁶⁶

Z pohľadu slovenských komunistov však už bolo neskoro a tlak plných námestí, ako aj rezignácia predsedníctva ÚV KSČ v Prahe zlomili ich odpor. Dňa 25. novembra sa na veľkej manifestácii na Námestí SNP (podľa odhadov sa na nej zúčastnilo vôbec najviac ľudí) VPN predstavila so svojim vlastným politickým programom, ktorý obsahoval 12 bodov.⁶⁷ Masové demonštrácie obyvateľov dávali legitimitu požiadavkám, ktoré formujúca sa opozícia predkladala komunistom, a vyvrcholili v pondelok 27. novembra generálnym štrajkom, ktorý mal byť istou formou „neformálneho referenda o vedúcej úlohe strany v spoločnosti“. Generálny štrajk mal na Slovensku mimoriadny úspech. Dokonca taký, že Komunistická strana Slovenska, ktorá sa od roku 1946 vždy disciplinovane podriaďovala pokynom z pražskej straníckej centrály, sa odhodlala požadovať zrušenie vedúcej úlohy strany v ústave o jeden deň skôr, ako ju

64 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 15.

65 HUČKO, Ján: Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov ÚV KSS. In: JAŠEK, Peter (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*, s. 84.

66 Tamže, s. 78.

67 V dokumente je uvedených nasledujúcich 12 bodov (v skrátenom znení): 1. Žiadame vytvoriť zo Slovenskej národnej rady skutočný parlament slovenského národa, v ktorom budú mať zastúpenie všetky zložky našej spoločnosti; 2. Žiadame zaručiť úplnú slobodu tlače; 3. Žiadame zaručiť slobodu podnikania, zhromažďovania, spoločovania, pohybu, svedomia a ďalšie občianske práva a slobody; 4. Žiadame zrušiť vedúcu úlohu KSČ; 5. Žiadame odideologizovať školstvo a kultúru; 6. Žiadame zaručiť nestrannosť súdov a prokuratúry; 7. Žiadame dôslednú odluku cirkvi od štátu; 8. Žiadame slobodné odborové hnutie a nezávislé študentské organizácie; 9. Žiadame zrovnoprávniť všetky formy vlastníctva; 10. Žiadame dôslednú demokratickú federáciu Čechov a Slovákov a zákonné upravenie práva a postavenia národností na princípe plnej a faktickej rovnoprávnosti; 11. Žiadame reálne zaručiť právo na zdravé životné prostredie; 12. Žiadame zaručiť rovnakú šancu pre všetkých pri voľbe a naplnení životnej dráhy. Plné znenie pozri ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November 1989 a Slovensko*, dokument č. 87, s. 358.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

zrušilo Federálne zhromaždenie. Toto uznesenie bolo výsledkom mimoriadneho zjazdu ÚV KSS konaného v Bratislave v dňoch 26. – 27. novembra 1989.⁶⁸ Komunistickí poslanci federálneho parlamentu schválili vypustenie článku z Ústavy 29. novembra 1989 jednohlasne, čím komunistický parlament ani v tomto prípade neopustil prax jednomyseľného hlasovania a odstránenie článku o vedúcej úlohe KSČ malo rovnako hladký priebeh ako jeho zavedenie v roku 1960.

Po odstúpení „vlády 15:5“⁶⁹ 3. decembra sa mítingy nekonali každý deň, iba pri významnejšej príležitosti, ako bola napr. manifestácia na podporu Rumunska, kde prebiehali od 16. decembra krvavé udalosti⁷⁰. Ako upozornil český historik Jiří Suk, medzi lídrami VPN prevládal nepolitický prvok a sám názov hnutia prezrádzal, že VPN chcela byť hovorcom občianskej spoločnosti, ktorá sa zhromažďovala na námestiach. Preto udržovala s verejnosťou veľmi čulý kontakt a okrem manifestácií organizovala aj rôzne happenings.⁷¹ Najlepším príkladom takéhoto happeningu sa stal pochod s názvom „Ahoj Európa“, ktorý predstavitelia VPN na čele s Jánom Budajom a Ladislavom Snopkom zorganizovali na 10. december 1989. Dátum jeho konania mal dva symbolické významy. Ten prvý sa dotýkal skutočnosti, že práve 10. december bol medzinárodným dňom ľudských práv, medzi ktoré neoddeliteľne patrí aj právo slobodne cestovať, čo Železná opona takým brutálnym spôsobom porušovala.⁷² Druhým významom bolo, že sa pochod odohral presne v deň, keď z pozície prezidenta Československa abdikoval Gustáv Husák. Ten istý Gustáv Husák, ktorý pri svojom nástupe k moci v roku 1969 verejne vyhlásil, že československá hranica nie je korzo. Organizátori pochodu mu aj takto chceli ukázať jeho politickú prehru.⁷³ Účasť na pochode prekonal očakávania organizátorov, prišlo asi 50 000 ľudí. Pochod sa začínal v Sade Janka Kráľa a jeho cieľovou destináciou bol Hainburg an der Donau na druhej strane Železnej opony. Pre väčšinu z nich išlo o prvú návštevu „západného“ štátu, čo sa nezaobišlo bez stoviek dojímavých scén. Unikátnu atmosféru pochodu spoluvytváral

68 Tamže, dokument č. 95, s. 372.

69 Vláda 15:5, ktorú zostavil komunistický predseda vlády Ladislav Adamec 3. decembra 1989, dostala svoje pomenovanie podľa toho, že 15 jej ministrov bolo členmi KSČ a iba 5 boli nestraníci.

70 Nepokoje v Rumunsku sa začali 16. decembra potom, ako rumunská vláda chcela premiestniť populárneho pastora maďarskej národnosti Lászlóa Tökésa z jeho farnosti v Temešvári. Na jeho obranu vystúpili tisíce miestnych ľudí, po zákroku tajnej polície Securitate však protesty nabrali protikomunistický charakter a demonštranti útočili proti straníckym budovám. Rumunské vedenie povolalo proti demonštrantom armádu, čo prerástlo do otvorených bojov v centre mesta. Podobne sa vyvíjala aj situácia v Bukurešti, kde vznikli otvorené protesty proti komunistickej vláde po prejave Nicolae Ceaușesca 21. decembra. Ten na potlačenie nepokojov povolal armádu a aj v Bukurešti vypukol otvorený boj demonštrantov s ozbrojenými silami. Boje trvali do 27. decembra a skončili sa, aj vďaka medzinárodnému nátlaku na rumunské vedenie, odstránením Ceaușesca a pomalým prechodom k demokracii.

71 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 169.

72 Pripomeňme v tejto súvislosti, že len na slovenskom úseku hraníc v rokoch 1948 – 1989 zomrelo 42 civilných osôb či už v dôsledku strelby, elektrického prúdu v drôtených zátarasoch výbuchom nástražných mín, roztrhania služobnými psami či iných zákrokov. Stovky ľudí boli zranených a tisíce chytených odsúdení na dlhoročné väzenia v dôsledku pokusu o prechod cez hranicu. Pozri MORBACHER, Eubomír: Úteky za hranice. In: FIAMOVÁ, Martina – SPEVÁKOVÁ, Jana (eds.): *Sila svedectva. The Power of Witnessing. Ústav pamäti národa*, Bratislava 2012, s. 173.

73 AA, vystúpenie Jána Budaja na diskusii v rámci podujatia Freedom Express v Bratislave 7. septembra 2014.

Peter Jašek

objednaný katamarán, ktorý premával na Dunaji a sprevádzal účastníkov pochodu. Z neho hrali piesne Karla Kryla a prihovárali sa organizátori. Najvzácnejšími suvenírmi boli pre účastníkov pochodu kusy ostnatého drôtu a pečiatky do pasu, ktoré v ten deň colníci na otvorenom hraničnom priechode Berg húfne rozdávali. Vyvrcholenie pochodu bolo na námestí v Hainburgu, kde účastníkov privítal starosta mesta. Pod Devínom bolo prezentované dielo výtvarníka Daniela Brunovského: veľké srdce vytvorené z ostnatého drôtu, ktorý bol donedávna súčasťou Železnej opony.

Pamätnou sa stala aj menšia demonštrácia z 21. decembra, teda v deň, kedy prebiehal mimoriadny zjazd KSČ. Ten diskutoval aj otázku okupácie z roku 1968, čo pripomenulo túto tému aj širšej verejnosti. Na správy zareagovali ľudia v Bratislave, ktorí vo večerných hodinách prišli pred vilu Vasila Biľaka. Biľak bol ako signatár pozývacieho listu a popredný normalizátor symbolom kolaborantstva s okupantmi v roku 1968, a tak asi 600 ľudí pred jeho vilou demonštrovalo proti jeho osobe. Niesli so sebou transparenty s nápismi ako *Pred súd verejnosti, Biľak – živá fosília stalinizmu* či *Mnou ušitý ideologický kabát vydržal už 21 rokov*. Na prekvapenie všetkých Biľak vyšiel počas demonštrácie von a opýtal sa ľudí, prečo sa zišli. Demonstranti využili jeho prítomnosť a zasypali ho otázkami o jeho postojoch v roku 1968, pričom rozhovor (na jednej strane plota moderátor, ktorý zbieral otázky od ľudí, na druhej strane Vasil Biľak v župane) trval asi dve hodiny. Aj v tom sa však azda prejavil nenásilný charakter revolúcie, že sa demonštrácia zaobišla bez incidentov, hoci z davu letela na jeho adresu nejedna urážlivá a vulgárna poznámka.⁷⁴

Rokovania s predstaviteľmi Komunistickej strany Slovenska

Predstavitelia VPN sa dostali k politickým rokovaniam až po úspešnom generálnom štrajku, v rámci nich však bojovali akoby na dvoch frontoch: jednak viedli dialógy so slovenskými komunistami o zmenách na Slovensku, jednak sa stali aj súčasťou „okrúhlych stolov“ v Prahe na federálnej úrovni. Rokovania o tvorení federálnej vlády a voľbe prezidenta, na ktorých sa zúčastnili aj predstavitelia Verejnosti proti násiliu, sú dokumentačne veľmi dobre spracované.⁷⁵ Diskusia o otázke prezidenta, ktorá sa priamo dotýkala Slovenska, sa de facto zúžila na dve mená: buď známy český disident a líder Charty 77 Václav Havel, alebo líder socializmu s ľudskou tvárou Slovák Alexander Dubček. Dubčekova základňa a podpora bola predovšetkým na Slovensku, napokon to bolo predsedníctvo Slovenskej národnej rady (SNR), hlasmi členov KSS, Strany slobody (SS) a Strany slovenskej obrody (SSO), ktoré ho za prezidenta kandidovalo. Napriek tomu lídri VPN podporili počas pražských rokovaní Václava Havla. Bolo to pre mnohých prekvapenie, veď aj niektorí z aktivistov Občanského fóra (ako

74 Nepozvaná návšteva. *Smena*, 22. 12. 1989, roč. 34, č. 252, s. 1; tiež Hostiteľ očakával dav. *Práca*, 22. 12. 1989, roč. 44, č. 301, s. 2.

75 Pozri HANZEL, Vladimír: *Zrychlený tep dejín. Reálne drama o deseti jednaniach: autentické záznamy jednání Občanského fóra a Verejnosti proti násiliu s predstaviteľmi státní moci v listopadu a prosinci 1989*. Galén, Praha 2006; Analýza týchto rokovaní je spracovaná v knihe SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 110–187. Popisuje tu aj stratégiu jednotlivých hnutí, aj metamorfózy ich spolupráce najmä v decembri 1989.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

napr. Zdeněk Jičínský), ktorý ako prezidenta uprednostňovali Dubčeka, dúfali, že reprezentácia VPN podporí Dubčeka.⁷⁶ Súčasťou uzavretej dohody ale mala byť skutočnosť, že Havel mal byť prezidentom iba do slobodných volieb a po ňom sa mal stať prezidentom Dubček. Nepodporenie Dubčeka pri voľbe prezidenta zo strany VPN bolo jednou z príčin jej prudkého poklesu popularity, čo predstavitelia hnutia pocítili, už keď sa vrátili z pražských rokovaní u okrúhleho stola. O tom, ako rezonovala na Slovensku situácia okolo Dubčeka, svedčia Budajove slová z 22. decembra, ktoré na margo situácie povedal pri diskusiách s OF: *Dostali sme sa do veľmi obtiažnej situácie [...] Dubček je nepochybná politická mohutnosť na Slovensku.*⁷⁷ Voľbou prezidenta sa zároveň otvoril aj problém vzájomných vzťahov Čechov a Slovákov v spoločnom štáte a na hlavu VPN padlo po prvý raz obvinenie, že nechráni slovenské záujmy.

Aj politické rokovania so slovenskými komunistami boli z pohľadu VPN silno ovplyvnené charakterom a celkovou stratégiou hnutia, ktoré nechcelo nominovať svojich popredných predstaviteľov do vlády, ale sústredilo sa na budovanie tzv. predsunutých hliadok⁷⁸, pomocou ktorých malo kontrolovať vládu. VPN veľmi dobre zvládla fázu mobilizácie spoločnosti, pritiahnutia ľudí na námestia, kde títo spontánne „odsúhlasili“ jej požiadavky, smerujúce k pádu najviditeľnejších znakov komunistického režimu na Slovensku: výmeny popredných normalizačných politikov, rekonštrukcia vlády, odstránenie vedúcej úlohy KSČ, prelomenie cenzúry, demontáž Železnej opony. Táto fáza rokovaní prebiehala v čase, kedy mala VPN za sebou plné námestia, z čoho vyťažila maximum. Možno súhlasiť s názorom českého historika Jiřího Suka, že hnutie nebolo koncepčne ani personálne pripravené na kabinetnú politiku, ktorá nasledovala po ukončení demonštrácií. Navyše VPN neopustila pôvodnú stratégiu dosadzovania tzv. predsunutých hliadok do vlád.⁷⁹ Do federálnej vlády nevstúpil nikto z členov jej vedenia, hoci táto dala návrhy na Jána Čarnogurského (za predsedu) a Miroslava Kusého (ako ministra zahraničných vecí). Ján Čarnogurský však nikdy nebol členom VPN. Napokon sa stal podpredsedom vlády, zároveň sa však aktívne podieľal z pozície predsedu na budovaní Kresťanskodemokratického hnutia. Miroslav Kusý ako nominant VPN sa stal predsedom Federálneho úradu pre tlač a informácie, ktorý síce formálne bol na úrovni ministerstva, ale v skutočnosti mal byť čoskoro zlikvidovaný. Navyše začiatkom roku 1990 sa stal rektorom Univerzity Komenského. Podobne však VPN nenominovala svojich popredných členov ani do rekonštruovanej slovenskej vlády! V nej úlohu pozorovateľa hral Vladimír Ondruš ako podpredseda vlády, ktorý mal na starosti otázky ochrany životného prostredia.

V priebehu novembra a decembra však prechádzali metamorfózami aj postoje slovenských komunistov. Aj medzi nimi však musíme diferencovať rôzne prúdy – od dogmatikov stojacich na pozíciách normalizácie cez umiernených „prestavbových“

76 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej; „Komunistický svet bol svetom pretváranky a dvojitých hodnôt“, s. 130.

77 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 179.

78 Išlo o taktiku, v rámci ktorej by bol do rekonštruovaných vlád poslaný jeden zástupca opozičného hnutia, ktorý by v nich zabezpečoval „kontrolu“. V slovenskej vláde bol týmto spôsobom dosadený na post podpredsedu vlády Vladimír Ondruš, na federálnej ani českej úrovni sa táto taktika nerealizovala. Viac pozri SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 53–64 a 111–118.

79 Tamže, s. 169.

Peter Jašek

hľadajúcich dialóg až po čisto pragmatické kádre, prispôsobujúce sa aktuálnemu vývoju. Ako rástla podpora VPN a počet ľudí na námestiach, tak slabla pozícia dogmatikov. Ich postoje počas prvých dní po 17. novembri boli rezolútne proti akýmkoľvek zmenám. Počas prerokovania aktuálnej politickej situácie predsedníctvom ÚV KSS v dňoch 20. – 21. novembra 1989 môžeme od špičiek KSS vidieť snahu, aby sa dialóg odohrával len na pôde škôl a zabránilo sa „aktivizácii ulice“.

Oficiálne stanovisko hovorilo jasne: *Predsedníctvo ÚV KSS [...] považuje za nevyhnutné zabezpečiť poriadok a pokoj, obnoviť výučbu na školách a prácu v divadlách.*⁸⁰ O postojoch slovenskej komunistickej elity na tomto rokovaní predsedníctva asi najlepšie vypovedá skutočnosť, že tajomník ÚV KSS Gejza Šlapka na ňom informoval kolegov okrem iného o politicko-organizačnom zabezpečení propagácie vydania *Zobraných spisov Klementa Gottwalda*.⁸¹ Napokon – napriek rozsiahlej skartácii dokumentov, ktoré sťažujú podrobnú rekonštrukciu – aj Štátna bezpečnosť na Slovensku sa snažila monitorovať situáciu v rýchlom sa meniacich pomeroch a hľadala nové formy prenikania (aj cez svojich tajných spolupracovníkov) do novo sa tvoriacich štruktúr. Príslušníci ŠtB monitorovali situáciu v uliciach, nahrávali mítingy na Námestí SNP a zisťovali nálady ľudí.⁸² Podľa spomienok aktérov udalostí ŠtB sledovala ich aktivity už od prvého stretnutia v Umelke, jej príslušníci a tajní spolupracovníci boli prítomní aj na prvých improvizovaných manifestáciách.⁸³ Z 24. novembra 1989 máme zachovaný *Metodický pokyn k zabezpečeniu úloh po línii rozpracovania a kontroly štrajkových výborov*, ktorý jej príslušníkom prikazoval *okamžite zisťovať všetky poznatky k jednotlivým členom štrajkových výborov z hľadiska ich politických názorov, charakterových a morálnych vlastností, sociálneho pôvodu a vzájomných väzieb a š[tátnych] P[oznávacích] Z[načiek] používaných dopravných prostriedkov, vrátane stykov na súčasnú agentúrno-dôvernú sieť. Na základe vyhodnotenia poznatkov je nutné realizovať podstaty do jednotlivých štrajkových výborov a získať novú agentúru schopnú s predstihom signalizovať pripravované akcie a vplyvovo pôsobiť v záujmovom prostredí. Všetky sily a prostriedky je v tomto smere nutné využívať k znemožňovaniu štrajkov, najmä však generálneho štrajku vyhláseného na 27. 11. 1989 a rozširovanie vplyvu medzi doteraz kolísajúcou vrstvou obyvateľstva.*⁸⁴ Až po generálnom štrajku sa začala ŠtB prispôbovať novým podmienkam a jej najznámejšou aktivitou v priebehu začiatku decembra 1989 bola rozsiahla skartácia dokumentov po celom vtedajšom Československu.⁸⁵

80 ŽATKULLIAK, Jozef a kol.: *November 1989 a Slovensko*, dokument č. 69, s. 331.

81 HUČKO, Ján: *Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov ÚV KSS*, s. 78.

82 SIVOŠ, Jerguš: Činnosť Správy kontrarozvedky v Bratislave od 17. novembra 1989 do 15. februára 1990. In: JAŠEK, Peter (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*, s. 169.

83 Pozri napr. JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: *„Komunistický svet bol svetom pretvárinky a dvojitých hodnôt“*, s. 127.

84 AÚPN, f. Okresná správa ZNB v Dunajskej Stredě – oddelenie ŠtB (1968 – 1989), inv. j. 23.

85 Pozri k téme napr. ŽÁČEK, Pavel: „Můžou přijít, jsme hotoví...“ Tzv. Lorenцова skartace z prosince 1989 v dokumentech. *Paměť národa*, 2004, úvodné číslo, s. 28–41; STREŠŇÁK, Gábor: K problematike mimoriadne skartácie materiálov ŠtB na Slovensku v roku 1989. In: JAŠEK, Peter (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*, s. 209–216.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

Zmenu v postojoch slovenského vedenia vidno najmä po rezignácii predsedníctva ÚV KSČ v Prahe v piatok 24. novembra. Na následnom zasadnutí ÚV KSS konanom 26. novembra sa svojich funkcií v tomto orgáne vzdali traja azda najskompromitovanejší predstavitelia normalizácie na Slovensku: predseda SNR Viliam Šalgovič, dlhoročný tajomník Mestského výboru KSS v Bratislave Gejza Šlapka a predsedníčka komunistického zväzu žien Elena Litvajová.⁸⁶

Napriek tomu sa slovenskí komunisti nevzdávali nádeje, že to budú práve oni, kto bude hlavnou silou pri riešení spoločenských problémov, ktoré sami spôsobili. Cesta späť do sedla z ich pohľadu viedla cez rezignáciu najviac skompromitovaných politikov normalizácie, schválenie návrhu Akčných opatrení a pomôcť k tomu mal aj mimoriadny zjazd KSS, ktorý sa mal konať 20. januára 1990.⁸⁷ O tom, že nehodlali rezignovať, svedčia stranícke dokumenty z obdobia novembra – decembra 1989. Na zasadnutí pléna ÚV KSS pred generálnym štrajkom dokonca Viliam Plevza, riaditeľ Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS odporúčal *využiť štrajk pripravovaný na 27. novembra a zúčastniť sa na ňom pod heslom Za revolučnú obrodu našej socialistickej spoločnosti*.⁸⁸ Ešte 30. novembra 1989 poslal ÚV KSS vedúcim tajomníkom krajských, okresných a obvodných výborov KSS obežník, v ktorom apeloval na akcieschopnosť KSS slovami: *Všetko úsilie straníckych orgánov a organizácií zamerať na obnovu a posilnenie jednoty a akcieschopnosti strany s cieľom získať dôveru občanov a podporu strany v pripravách na voľby. Nerozpúšťať Ludové milície. Podľa situácie voliť diferencovane vlastný postup komunistu. V masovo-politickej praxi využívať skúsených lektorov a propagandistov, ktorí sú schopní komplexne argumentovať (politicky, ekonomicky, technicky), podnikové masové oznamovacie prostriedky a názorovú agitáciu*.⁸⁹

V deň konania generálneho štrajku, 27. novembra, prebehli prvé rokovania medzi komunistami na Slovensku a predstaviteľmi VPN. Tohto dňa večer dokonca na tribúne vystúpil podpredseda slovenskej vlády Štefan Murín, ktorý sa však dočkal od publika vypískania a svoj príhovor ani nemohol dokončiť. Pod dojmom piskotu a skandovania hesiel ako *Neskoro!*, *Nikto Vám neverí!* či *Odstúpiť!* z tribúny odišiel. Generálny štrajk definitívne otriasol pozíciami komunistov na Slovensku, ktorí si jeho priebeh správne vyhodnotili ako politickú prehru. V jej dôsledku sa uchýlili dokonca k dovedty bezprecedentnému, vyššie spomínanému kroku: ešte predtým, ako o tom rozhodol federálny parlament, pristúpilo vedenie KSS k výzve o vypustení vedúcej úlohy KSČ v spoločnosti! Vo svojom dokumente *Akčné opatrenia na riešenie súčasnej situácie*, ktoré boli prijaté na mimoriadnom zasadnutí ÚV KSS v dňoch 26. – 27. novembra, sa o tom hovorilo hneď v prvom bode. Vedúca úloha strany sa *nemala deklarovať ústavne ani inak, ale uskutočňovať v zápasoch za záujmy ľudu, našich národov a národnosti*.⁹⁰

Dňa 27. novembra sa začali rokovania delegácií VPN a KSS o rekonštrukcii slovenskej vlády a opatreniach v procese demokratizácie Slovenska. Pod dojmom po-

86 HUČKO, Ján: *Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov ÚV KSS*, s. 79.

87 Tamže.

88 Tamže, s. 84.

89 Tamže, s. 82.

90 ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November 1989 a Slovensko*, dokument č. 95, s. 372.

Peter Jašek

litického ústupu a úspechu generálneho štrajku na seba dlho nenechala čakať ani prvá politická zmena na Slovensku. Už 30. novembra odstúpil zo svojej pozície predsedu SNR jeden z najskompromitovanejších slovenských politikov normalizácie, smutne známy dlhoročný spolupracovník sovietskej KGB Viliam Šalgovič. Nahradil ho nomenklatúrny stranický káder a predseda východoslovenského Krajského národného výboru Rudolf Schuster. Aj napriek tomu (alebo práve vďaka tomu), že bol predstaviteľ KSS, patril k pragmaticky uvažujúcim politikom. Táto politická zmena v mnohom predznamenalala budúce personálne výmeny, a nielen na Slovensku. Od 30. novembra sa stal jedným z hlavných partnerov dialógu medzi VPN a padajúcim režimom na Slovensku. Výmenu predsedu SNR vítali aj členovia hnutia, čo Schuster ešte v decembri Budajovými slovami charakterizovali ako *človeka, ktorý aspoň sa nejakým spôsobom artikuloval medzi tými plastelínami, ľuďmi totálne neschopnými dialógu*.⁹¹ Jedným zo špecifik novembrovej situácie bolo, že po dlhých rokoch, keď hlavným kritériom kariérneho postupu nomenklatúrnych kádrov bola vernosť momentálnej politickej línii KSČ, zrazu pragmaticky uvažujúci komunisti začali do popredia vyzdvihovať štátne inštitúcie a parlamentnú cestu vývoja. Aj na Slovensku sa vedenie KSS ocitlo na vedľajšej koľaji a kľúčové rokovania sa viedli s predstaviteľmi slovenskej vlády či Slovenskej národnej rady.

Rokovania pokračovali v rýchлом slede. Predstavitelia VPN sa 6. decembra zúčastnili na rozhovoroch so svojimi partnermi s OF v Prahe, kde spomínali koncepciu úradníckych vlád, do ktorých nebudú vysielat' svojich popredných predstaviteľov. Zároveň zástupcovia VPN hovorili o tom, že štátna moc na Slovensku je ústretovejšia a komunikuje s opozíciou bez problémov, čím mali na mysli predovšetkým Rudolfa Schustera. Po ich návrate a pokračovaní rokovaní sa ukázalo, že to ani so slovenskými komunistami nebude také jednoduché, a niektorí politici nechceli zadarmo odísť z výslnia. Kľúčové diskusie so slovenskými komunistami prebiehali v dňoch 7. – 8. decembra v priestoroch historickej budovy Slovenskej národnej rady. Dňa 7. decembra ešte delegácia VPN (Budaj, Kňažko, Ondruš, Čarnogurský) hovorila s predsedom slovenskej vlády Pavlom Hrivnákom a Rudolfom Schusterom. Hrivnák na rokovania prišiel s návrhom na doplnenie vlády, do ktorej navyše chcel presadiť normalizačných komunistov, skompromitovaných svojou predchádzajúcou činnosťou, ako bol napr. podpredseda slovenskej vlády Štefan Murín.⁹² Hrivnák však veril, že títo ľudia budú schopní pokračovať v novej vláde. Zrejme patril k tým politikom, ktorí si ani do poslednej chvíle nepripustili, že prichádza k pádu komunistického režimu.⁹³ Rozhodne nebol jediný, kto aj v novembrových dňoch kalkuloval s tým, že sa bude pokračovať v prestavbe a že bude nasledovať iba reforma režimu.

Hrivnák si však musel vypočítať stanovisko VPN, pre ktorú bol ako premiér neprijateľný, a celá jeho vláda musela podať demisiu. Hrivnák počas rokovaní tento návrh odmietol a svoj odchod z pozície nechcel pripustiť. Až po dlhých diskusiách súhlasil s tým, že návrh predloží vláde a vyzve jednotlivých ministrov, aby sa sami rozhodli

91 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 174.

92 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 34–35.

93 SCHUSTER, Rudolf: *Rozhovory s Milanom Čičom*. Pressprint, Košice 2001, s. 18.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

o podaní demisií. To sa napokon skutočne stalo a tí ministri, ktorí neodstúpili sami, boli odvolaní Predsedníctvom SNR. Následne sa VPN rozhodla pre Milana Čiča ako politika, ktorý sa pri rokovaníach prejavil ústretovo a patril medzi tých ministrov, ktorí sami podali demisiu.⁹⁴ V jeho prospech sa vyjadroval aj Rudolf Schuster. Keď mu svoje rozhodnutie požiadať ho o zostavenie vlády predkladali, zároveň mu Budaj s Kňazkom povedali, že poznajú celú jeho históriu aj postoje.⁹⁵

Potom, ako 8. decembra slovenská komunistická vláda podala demisiu, bol po dohode s VPN poverený zostavením novej vlády práve Milan Čič. Rokovania boli napokon ťažké a zdĺhavé, nebolo jednoduché nájsť konsenzus pri výbere ministrov, trvali dlho do noci. Svojich kandidátov predkladali tak ľudia z VPN, ako aj Milan Čič, a obe strany len veľmi ťažko ustupovali.⁹⁶ VPN vtedy uplatnila princíp tzv. predsunutých hliadok a hoci do slovenskej vlády nešli jej predstavitelia, musela schváliť jednotlivých ministrov, ktorých Čič navrhol, mala teda právo veta. Toto aj pri nejednom kandidátovi využila, čo komplikovalo proces vytvárania vlády. V jednej chvíli dokonca Čič chcel ponúknuť svoju rezignáciu.⁹⁷ Pre neho bolo ťažké nájsť kandidátov na ministrov. V hektických časoch sa do týchto pozícií málokto hrnul a všetko sa robilo vo veľkej rýchlosti, kandidáti bývali často oslovení telefonicky a nemali čas veci poriadne ani premyslieť.⁹⁸ KV VPN navyše vychádzal pri týchto zmenách zo zámeru uskutočniť čo najskôr slobodné voľby, ktoré mali byť podľa jej predstáv do dvoch mesiacov.⁹⁹ VPN na týchto rokovaníach vystupovala veľmi sebavedome a cieľavedome, na čele so svojím lídrom Jánom Budajom. Preto aj Milan Čič nemohol presadiť niektorých svojich kandidátov. Najlepším dôkazom o komplikovanosti rokovaní je skutočnosť, že v slovenskej „vláde národného porozumenia“ chýbali traja ministri (ministri vnútra, zdravotníctva a predseda Výboru ľudovej kontroly), ktorí boli vymenovaní až v januári. Ministrom vnútra sa vtedy stal ako nominant VPN Vladimír Mečiar, ktorý sa najlepšie osvedčil na „konkurze“, čo vedúci predstavitelia VPN na toto miesto urobili. Práve Mečiar sa neskôr v 90. rokoch stal vedúcou postavou slovenskej politickej scény a cez jeho osobu prišlo aj k rozkolu v hnutí VPN.

Nová slovenská vláda bola vymenovaná 12. decembra 1989. Na jej čele stál Milan Čič, nominant komunistickej strany, pred novembrom 1989 minister spravodlivosti slovenskej vlády. Jej zloženie však bolo z pohľadu pomerov komunisti vs. nestránci

94 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 35.

95 SCHUSTER, Rudolf: *Rozhovory s Milanom Čičom*, s. 19–20. Rudolf Schuster bol dlhoročným straníckym funkcionárom a nomenklatúrnym kádom. Na východnom Slovensku patril medzi najmocnejších mužov v priebehu 80. rokov, osobitne potom ako sa stal v roku 1986 predsedom východoslovenského Krajského výboru KSS. Predtým pôsobil ako starosta Košíc. Milan Čič bol na Slovensku známym a rešpektovaným právnikom, v 60. rokoch pracoval na povereníctve SNR pre spravodlivosť, za normalizácie bol vedúcim katedry práva na UK v Bratislave, v rokoch 1979 – 1987 riaditeľom Ústavu štátu a práva Slovenskej akadémie vied. Ako právnik mal kontakty na predsedu slovenskej vlády Petra Colotka a v rámci prestavbových zmien sa stal v roku 1988 ministrom spravodlivosti v slovenskej vláde.

96 Tamže, s. 17.

97 ČIČ, Milan: *Cesta k demokracii: Od novembra po súčasnosť*. Formát, Pezinok 2001, s. 17.

98 K oslovovaniu jednotlivých kandidátov pozri SCHUSTER, Rudolf: *Rozhovory s Milanom Čičom*, s. 22–23.

99 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 17.

Peter Jašek

ešte lepšie ako v prípade českej a federálnej vlády: 6 ministrov bolo za KSS, 9 bolo bez straníckej príslušnosti (navrhnutých a schválených KV VPN), 1 bol za Stranu slobody a 1 za Stranu slovenskej obrody (neskôr Demokratická strana).¹⁰⁰ Z počtu ministrov jasne vidieť aj vzťah VPN k satelitným stranám KSČ v rámci Národného frontu – pre hnutie to neboli partneri a nerobilo medzi ich predstaviteľmi a komunistami skoro žiadne rozdiely.¹⁰¹ Nestraníci mali vo vláde väčšinu, aj keď sa ku komunistom pripočítali zástupcovia dvoch malých strán.

Problémom však bolo, že väzby medzi niektorými ministrami a KV VPN boli celkom voľné...¹⁰² To sa z pohľadu predstaviteľov VPN ukázalo veľmi rýchlo ako jedna z kľúčových strategických chýb. Už po zrušení vedúcej úlohy KSČ v spoločnosti sa ťažisko politickej moci presunulo na vlády a parlamenty. Dôležité uznesenia schvaľovala vláda a SNR, a tak sa viditeľnými politikmi vystupujúcimi v médiách a na verejnosti stali ľudia ako Milan Čič či Rudolf Schuster a predstavitelia VPN sa dostávali do úzadia.¹⁰³

Natíska sa otázka, prečo lídri VPN k takémuto modelu pristúpili. Jednou z možných odpovedí je, že podcenili význam presunu ťažiska rozhodovacích procesov zo straníckych centrál na pôdu štátnych inštitúcií a vplyv tejto skutočnosti na popularitu politikov medzi verejnosťou. A keď si to vo februári 1990 uvedomili, bolo už neskoro a politici ako Rudolf Schuster mali situáciu pevne v rukách. Druhé možné vysvetlenie je, že očakávali slobodné voľby skôr ako v júni 1990. Napokon treba uviesť, že medzi poprednými predstaviteľmi VPN nebolo veľa ľudí, ktorí by sami mali záujem vstupovať do politiky, a mnohí dali prednosť svojej profesii, ku ktorej sa vrátili po hektických novembrových a decembrových dňoch roku 1989, čím sa vlastne pôvodné vedenie VPN rozpadlo. Preto im vyhovovalo, keď mohli do vlády nominovať nestraníkov. Na tento postoj predstavitelia hnutia doplatili nielen stratou popularity a politických preferencií, ale aj prvou politickou prehrou. Keď aj predstavitelia OF upustili od pôvodnej stratégie predsunutých hliadok a nominovali svojho lídra Petra Pitharta za predsedu českej vlády, pokúsila sa VPN dosadiť do čela SNR Jána Budaja. Pokus sa odohral 1. marca 1990, avšak kvôli nedostatočnej príprave a zmenenej politickej atmosfére stroskotal.¹⁰⁴

Úlohou novej vlády bolo priviesť Slovensko k demokratickým voľbám. Keďže tie mali byť až v júni 1990,¹⁰⁵ bolo treba okrem rekonštrukcie vlády rekonštruovať aj zloženie Slovenskej národnej rady. Na výmenu poslancov sa prijal tak na federálnej, ako aj na republikovej úrovni princíp kooptácií. Parlamenty sa tak menili formou viac či menej dobrovoľného odchodu niektorých osôb a dopĺňovaním nových poslancov z radov občianskych hnutí. Základom kooptácií sa stal ústavný zákon č. 183/1989 Zb.

100 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 176.

101 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojítych hodnôt“, s. 131.

102 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 176.

103 ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 38.

104 Pozri SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce*, s. 183–187.

105 Mnohí slovenskí lídri VPN videli za neskorším termínom volieb intrigu časti OF, ktorá vymenila voľbu Havla za prezidenta za neskorší termín volieb, ktorý mal vyhovovať KSČ.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

o voľbe nových poslancov zákonodarných zborov.¹⁰⁶ Podľa neho sa mali poslanci dopĺňať a návrhy mali dávať politické strany po *vzájomnej dohode [...] s Verejnosťou proti násiliu v Slovenskej socialistickej republike*.¹⁰⁷ V tomto období teda SNR nebola ešte demokraticky zvoleným parlamentom, ale „revolučným orgánom“, ktorého hlavnou úlohou bolo do viesť spoločnosť k slobodným voľbám a zároveň garantovať legitimitu dočasnej vlády. Kooptácie poslancov do SNR prebiehali od 12. januára 1990 (vtedy bolo doplnených 19 poslancov) až do 29. marca. V jednotlivých vlnách bolo kooptovaných 42 poslancov dňa 9. februára, 3 poslanci 1. marca a napokon 17 poslancov 29. marca. Celkovo prišlo o svoje poslanecké mandáty 81 zo 150 poslancov SNR, ktorí sa buď sami vzdali mandátov, alebo boli odvolaní.¹⁰⁸

Voľby v júni 1990 a politické strany

Proces politickej transformácie naštartovala na Slovensku „vláda národného porozumenia“ na čele s Milanom Čičom. Ako sme už na začiatku konštatovali, že vo vtedajšom Československu prebiehali akoby dve revolúcie – v Prahe aj v Bratislave – tak to rovnako platilo aj v roku 1990, keď viaceré zákonné akty a postupy tvarovali jedinečnú slovenskú cestu.¹⁰⁹

V prvej polovici roku 1990 sa postupne sformovalo široké spektrum nových politických subjektov. Mohlo by sa zdať, že logickým favoritom volieb by bola VPN, nebola to však ani zďaleka pravda. Už koncom roka 1989 začali vznikať kresťanskodemokratické kluby, z ktorých neskôr vzniklo Kresťanskodemokratické hnutie (KDH), orientované na konzervatívnych a kresťanských voličov. To si na čele s Jánom Čarnogurským vybudovalo na Slovensku veľmi silné pozície a vychádzalo z prieskumov verejnej mienky ako najsilnejšia politická strana, hoci jej štruktúry sa v priebehu prvej polovice roku 1990 ešte len budovali. Domnienky o sile a popularite KDH potvrdila návšteva pápeža Jána Pavla II. na Slovensku koncom apríla 1990. Na Vajnorské letisko ho vtedy prišlo privítať viac ako milión ľudí. V predvolebnom období sa ukazovala byť silnou aj Slovenská národná strana (SNS), mobilizujúca voličov na otázku slovenskej štátnej samostatnosti. Jej preferencie rástli s tým, ako sa na scénu dostala otázka postavenia Slovákov v spoločnom štáte a následná „pomlčková vojna“,¹¹⁰ prebiehajúca v podstate od januára 1990. SNS zaznamenala úspech nielen v Bratislave, ale aj v re-

106 PETRANSKÁ-ROLKOVÁ, Natália: Proces demokratizácie federálneho a slovenského parlamentu a cesta k slobodným voľbám v roku 1990. In: JAŠEK, Peter (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*, s. 240.

107 Tamže, s. 241.

108 Tamže.

109 Tamže, s. 239.

110 Pomlčkovou vojnou sa označuje spor o nové znenie názvu spoločného štátu Čechov a Slovákov v roku 1990. Začal sa koncom januára 1990, keď prezident Václav Havel navrhol zmenu pomenovania štátu z Československá socialistická republika na Československá republika. Slovenskí politici aj široká verejnosť túto zmenu odmietli a žiadali také pomenovanie spoločného štátu, ktoré bude rešpektovať rovnoprávne postavenie Slovenska. Konflikt bol nakoniec vyriešený až v apríli 1990, keď Federálne zhromaždenie prijalo názov Česká a Slovenská Federatívna republika. Spor však poukázal na rozdielne vnímanie spoločného štátu medzi Čechmi a Slovákami a predznamenal budúce rozdelenie republiky.

Peter Jašek

giónoch, osobitne tých, ktoré boli postihnuté už pred rokom 1989 plánovanou konverziou zbrojného priemyslu. Katastrofálny stav životného prostredia podnietil vznik Strany zelených, upozorňujúcej na ekologické problémy. O hlasy občanov maďarskej národnosti usilovali Maďarské kresťanskodemokratické hnutie a strana Spoluzítie (Együttélés), ako aj predstavitelia Maďarskej nezávislej iniciatívy, hoci títo ako súčasť VPN. Tieto politické subjekty išli do volieb s programami striktné sa vyhradzujuúcimi voči politike komunistov. Na periférii sa ocitli aj dovtedajšie strany Národného frontu, ako boli Strana slobody a Strana slovenskej obrody. Tá sa vrátila k svojmu pôvodnému názvu Demokratická strana, pričom chcela nadviazať na svoje pôsobenie pred rokom 1948. Zabúdať nebolo treba ani na komunistickú stranu, ktorá sa postupne zbavila najskompromitovanejších členov.

Ako politická strana sa do volieb prihlásilo aj hnutie Verejnosť proti násiliu. Zo širokej občianskej platformy sa pretvorilo na stranu usilujúcu sa garantovať demokratický vývoj na Slovensku a byť jeho lídrom. Samotné hnutie však bolo mimoriadne heterogénne a združovalo niekoľko prúdov a skupín. Jadro VPN tvorila časť občianskych aktivistov, ktorí v novembrových dňoch stáli na revolučných tribúnach a mobilizovali verejnosť proti komunistickému režimu. Časť z týchto ľudí sa rozhodla do politiky nemiešať a našli svoje uplatnenie v pôvodných zamestnaniach, čo de facto prinieslo rozpad jadra VPN, tak ako sa sformovalo v novembri 1989. V regiónoch malo hnutie vybudovanú štruktúru opierajúcu sa o aktivistov z pôvodných štrajkových výborov.

Ďalšou dôležitou zložkou VPN sa stali členovia Obrody, teda reformní komunisti vylúčení v čistkách nasledujúcich po okupácii v rokoch 1969 – 1970 na čele s Alexandrom Dubčekom. Sám Dubček už v priebehu novembra a decembra 1989 presadil medzi skupinou svojich prívržencov názor, aby sa nezakladala samostatná politická strana, ale aby sa títo ľudia zapojili do širších občianskych demokratických iniciatív. Na prelome rokov 1989/1990 vznikol Klub Obroda Slovenska, ktorý sa potom stal súčasťou VPN.¹¹¹ Rokovania o vstupe ľudí s komunistickou minulosťou do VPN neboli jednoduché. Napokon však (hoci nie jednomyselne) prevládlo stanovisko doplniť týchto ľudí na kandidátku, čo bol čisto pragmatický krok.¹¹² Jeho cieľom bolo využiť ich popularitu. Ďalšou dôležitou súčasťou VPN bola Maďarská nezávislá iniciatíva. Tá sa podobne ako v novembrových a decembrových dňoch roku 1989 priklonila k strategii partnerskej spolupráce s „domácimi“ celoštátnymi stranami v duchu tézy, že prirodzená forma spolupráce je tá, keď menšinové a „väčšinové“ strany organizované na základe rovnakých programových a ideových cieľov vytvoria koalície, v rámci ktorých si každá strana udrží vlastnú suverenitu.¹¹³

Slobodné voľby v roku 1990 prebiehali v atmosfére začiatkov politickej transformácie a negatívne ich ovplyvnili predovšetkým lustračné aféry.¹¹⁴ Osobitne sa dotkli

111 JAŠEK, Peter: *Mnohé z toho, o čo sme v roku 1968 usilovali, vtedy ešte nedozrelo*, s. 113.

112 O postojoch pozri ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 142–143; ZAJAC, Peter: *Budaj hovoriť čisté fantazmagórie*.

113 KOPASZ, László: *Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie*, s. 16.

114 K téme lustrácií pozri ŽÁČEK, Pavel: „Sachergate“: prvni lustrační aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti. *Paměť a dějiny*, 2007, roč. 1, č. 1, s. 50–80; ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*, s. 87–129.

Pád komunistického režimu na Slovensku (1989 – 1990)

Slovenska najmä v prípade lustrácií kandidátky VPN. Na základe ich výsledkov boli zo spolupráce s ŠtB obvinení (pozitívne vylustrovaní) viacerí kandidáti hnutia na čele s jeho predsedom Jánom Budajom.¹¹⁵ Títo potom po oznámení výsledkov volieb z kandidátok odstúpili. Hnutie VPN vydalo vyhlásenie, v ktorom sľúbilo vyšetriť ich prípady individuálne a zistiť skutočný charakter ich (ne)spolupráce, k čomu však neskôr neprišlo.¹¹⁶

V slobodných voľbách v júni 1990 zvíťazili s veľkou prevahou subjekty, ktoré v novembri 1989 stáli na čele demokratizačných zmien. Voľby zároveň definitívne legitimizovali zmeny, ktoré sa v spoločnosti udiali po 17. novembri 1989. Zúčastnilo sa na nich rekordných 95 % voličov. Na Slovensku vyhrala Verejnosť proti násiliu so ziskom takmer 29 % hlasov, nasledovaná Kresťanskodemokratickým hnutím (19 %) a Slovenskou národnou stranou (14 %). Naopak, komunistická strana utrpela porážku (13 %).

Záver

Nežná revolúcia bola významným medzníkom slovenských dejín. Priniesla pád normalizačného režimu a otvorila cestu k transformácii totalitného komunistického Československa na právny a demokratický štát. Umožnila vznik samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 a jej neskoršiu integráciu do európskych politických štruktúr. Medzi nemenej dôležité prínosy pádu komunistického režimu patrí aj odstránenie vedúcej úlohy komunistickej strany, vznik pluralitného stranického prostredia, možnosť slobodných volieb, odstránenie nefunkčného hospodárskeho systému centrálne riadenej ekonomiky a možnosť v praxi uplatňovať základné ľudské práva a slobody. V neporovnateľnej miere vzrástla sloboda médií, v ktorých bola odstránená cenzúra, a otvorili sa predtým uzavreté hranice, čo umožnilo obyvateľom Slovenska cestovať do celého sveta. Otvorenie hraníc a pád komunistického režimu priniesli zavádzanie moderných technológií a v širšom zmysle aj návrat Slovenska do západnej civilizačnej sféry, hlásiacej sa k hodnotám kresťanstva, humanizmu a demokracie. Drvivá väčšina obyvateľstva prijala pád komunistického režimu ako zásadnú pozitívnu zmenu a spájala ju s vyhliadkami na celkové zlepšenie života.

Text vychádza z príspevku, ktorý bol pronesen na konferencii *Kontexty 17. listopadu*, pořádané Ústavem pro studium totalitních režimů a Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze dne 13. 11. 2014.

115 K stanoviskám jednotlivých aktérov aféry pozri *Rozhovor Karola Sudora. Ján Budaj: Havel robil tajné dohody s komunistami*. Viz <http://www.sme.sk/c/4178242/jan-budaj-havel-robil-tajne-dohody-s-komunistami.html> (podľa stavu ku dňu 25. 5. 2015).

116 JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej; „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojitých hodnôt“, s. 134.